

Priručnik

o posmatranju i unapređenju
učešća osoba sa invaliditetom
na izborima

Priručnik o posmatranju i unapređenju učešća osoba sa invaliditetom na izborima

Izdavač: OSCE-ov Ured za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR)
ul. Miodowa 10
00-251 Varšava
Poljska
www.osce.org/odihr

© OSCE/ODIHR 2017

ISBN 978-83-66089-49-5

Prevod ove publikacije je finansirao Projekat za podršku izborima na Zapadnom Balkanu, sredstvima Evropske unije i Austrijske razvojne agencije.

Sva prava su zadržana. Sadržaj ove publikacije može se slobodno koristiti i reproducirati u obrazovne i druge nekomercijalne svrhe, pod uslovom da svaku takvu reprodukciju prati navođenje OSCE-a/ODIHR-a kao izvora.

Ovaj priručnik prvobitno je objavljen 2017. godine pod naslovom *Handbook on Observing and Promoting the Electoral Participation of Persons with Disabilities*, u izdanju OSCE-ovog Ureda za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR). Ova verzija je prevod. U slučaju razlika u tekstu, molimo da se pozivate na publikaciju na engleskom jeziku kao konačnu i zvaničnu verziju.

Fotografije: Korice: OSCE, Uvod: OSCE/Vanja Škorić, Poglavlje 1: OSCE/Agnieszka Rembowska, Poglavlje 2: OSCE, Poglavlje 3: OSCE, Poglavlje 4: OSCE/Thomas Rymer

Dizajn: Nona Reuter

Štampano u Poljskoj

Sadržaj

Lista skraćénica	5
Predgovor	7
Uvod	9
A. O ovom priručniku	9
B. Invaliditet u kontekstu	10
C. Značaj zaštite i promocije izbornih prava osoba sa invaliditetom	11
D. Kako koristiti ovaj priručnik	11
E. Ključna načela za ODIHR-ove posmatrače	12
Poglavlje 1: OSCE-ova opredjeljenja i druge međunarodne obaveze i standardi	15
A. OSCE-ova opredjeljenja	16
B. Univerzalni instrumenti	17
C. Ostali regionalni instrumenti	23
Poglavlje 2: Prepreke za učešće	28
Poglavlje 3. Izborni ciklus i učešće osoba sa invaliditetom	31
A. Predizborni period	32
B. Dan izbora	47
C. Period nakon dana izbora	51
Poglavlje 4: Rad ODIHR-ovih misija i posmatrača	55
A. Misija za procjenu potreba (NAM)	56
B. Aktivnosti u vezi sa izborima	56
C. Dugoročni posmatrači (DP)	57
D. Kratkoročni posmatrači (KP-i) i posmatranje na dan izbora	59
E. Javno izvještavanje i preporuke	60
F. Provedba preporuka	61

Aneks A - Pitanja za pojedinačne članove osnovnog tima	63
Pravni analitičar	63
Izborni analitičar	65
Politički analitičar	68
Medijski analitičar	69
Aneks B - Glavne važeće pravne odredbe i politička opredjeljenja	70
Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (ICCPR), 1966.	70
OSCE-ov Moskovski dokument, 1991.	70
Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (CRPD), 2008.	70
Ciljevi održivog razvoja	75
Revidirana interpretativna deklaracija Venecijanske komisije, 2011.	76
Aneks C - Korisni resursi	78
1. Pravni i strateški dokumenti	78
2. Istraživanje	80
3. Resursne internetske stranice i građa	81
4. Relevantne organizacije	81
Aneks D - Definicije ključnih termina	82

Lista skraćenica

AVM/AMG	alternativni mehanizam glasanja
CRPD	Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom
CSO/OCD	organizacija civilnog društva
DHoM	zamjenik šefa misije
DPO	Organizacije osoba sa invaliditetom
EAM	misija za ocjenu izbora
ECHR	Evropska konvencija o ljudskim pravima
ECtHR	Evropski sud za ljudska prava
EMB	tijelo za upravljanje izborima
EOM	Izborna posmatračka misija
EU	Evropska unija
FRA	Agencija Evropske unije za temeljna prava
ICCPR	Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima
LTO/DP	dugoročni posmatrači
NAM	Misija za procjenu potreba
OAS	Organizacija američkih država
ODIHR	Ured za demokratske institucije i ljudska prava
OHCHR	Ured visokog komesara za ljudska prava (Ujedinjene nacije)
OSCE	Organizacija za sigurnost i saradnju u Evropi
PACE	Parlamentarna skupština Vijeća Evrope
PS	glasačko mjesto
SDG	Cilj održivog razvoja
STO/KP	kratkoročni posmatrač
UDHR	Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima
UN	Ujedinjene nacije
CWAG	Smjernice o dostupnosti sadržaja na internetu
W ₃ C	Svjetski konzorcijum za internet

Predgovor

Pravo i mogućnost svih građana da učestvuju je središnja komponenta OSCE-ovih opredjeljenja u vezi sa izborima. Prema podacima UN-a, procjenjuje se da više od milijardu ljudi - oko 15 procenata svjetske populacije - živi sa nekom vrstom invaliditeta. Oslanjajući se na Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima iz 1948. godine i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine, Moskovski dokument iz 1991. godine obavezuje države učesnice OSCE-a da "osiguraju zaštitu ljudskih prava osoba sa invaliditetom", uključujući politička i izborna prava. Zahvaljujući izričitim obavezama predviđenim Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom iz 2006. godine, posljednjih godina se posvećuje sve veća pažnja ovom pitanju.

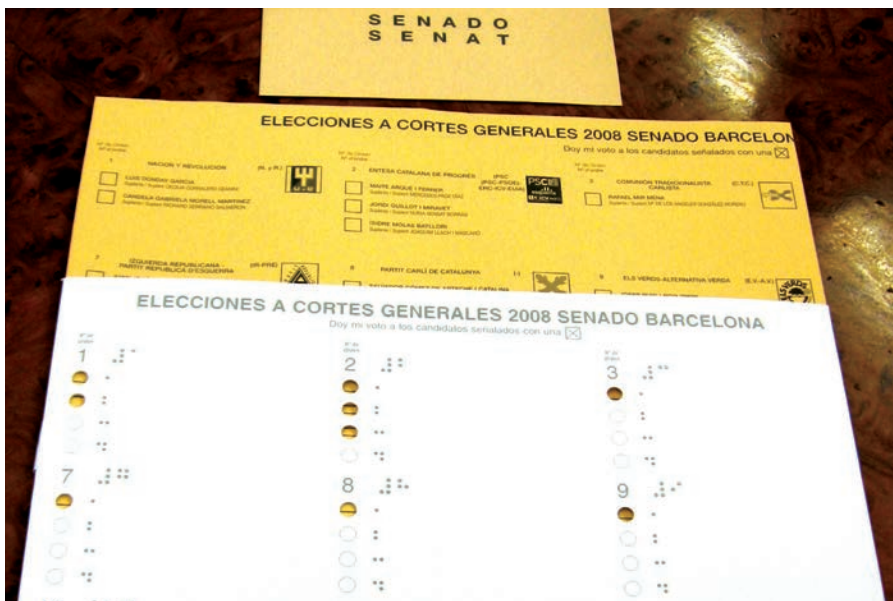
Metodologija koju koristi Ured OSCE-a za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR) široko je prepoznata po svom sistematičnom i sveobuhvatnom pristupu. Ona je služila i nastavlja da služi kao vodič za druge međunarodne i posmatračke organizacije građana. Kako su ga zadužile države učesnice OSCE-a, ODIHR se stalno trudi da dalje unaprijedi svoju metodologiju izradom priručnika o specijalizovanim aspektima izbora.

Mada ODIHR-ova opća metodologija posmatranja izbora već duže vremena obuhvata učešće osoba sa invaliditetom, ovaj Priručnik ima za cilj da uspostavi sistematičniji i sveobuhvatniji pristup ovoj važnoj temi. On pruža informacije i okvir za pomoć posmatračima ODIHR-a pri ocjeni učešća osoba sa invaliditetom, kao dio ukupnog posmatranja izbornog procesa. Izborni posmatrači imaju važnu ulogu u praćenju pravnih, strukturnih i praktičnih barijera koje mogu dovesti do isključivanja osoba sa invaliditetom, kao i nivoa do koga one učestvuju na izborima kao birači, kandidati, izborni službenici, kao i u drugim ulogama.

Nadamo se da će ovaj priručnik takođe biti korisno sredstvo široj publici zainteresovanoj za ovu temu, uključujući tijela za upravljanje izborima, političke stranke, organizacije civilnog društva i međunarodne organizacije.

Želimo se zahvaliti mnogim stručnjacima i organizacijama koje su dale dragocjen doprinos i povratne informacije tokom izrade ovog priručnika, posebno organizacijama osoba sa invaliditetom i našim kolegama koji su podržali Deklaraciju o principima međunarodnog posmatranja izbora. Izrada ovog priručnika ne bi bila moguća bez njihove podrške i saradnje.

Ingibjörg Sólrún Gísladóttir
direktorica ODIHR-a

Uvod

A. O ovom priručniku

Iako je učešće osoba sa invaliditetom već dugo uključeno u opću metodologiju posmatranja izbora ODIHR-a, ovaj priručnik ima za cilj da uspostavi sistematičniji i sveobuhvatniji pristup ovoj važnoj temi. On pruža informacije i okvir za pomoć ODIHR-ovim posmatračima u ocjeni učešća osoba sa invaliditetom, kao dijela općeg posmatranja izbornog procesa. Priručnik također može biti od koristi široj publici zainteresovanoj za ovu temu, uključujući tijela za upravljanje izborima, političke stranke, organizacije civilnog društva (CSO/OCD) i međunarodne organizacije. Ovaj resurs je izrađen na osnovu vanbudžetskih doprinosa država učesnica OSCE-a, u sklopu kontinuiranih napora ODIHR-a da poboljša metodologiju posmatranja izbora i dodatno podigne profesionalizam onih koji su uključeni u aktivnosti posmatranja koje vrši ODIHR.

Priručnik se primjenjuje na sve vrste aktivnosti posmatranja koje provodi ODIHR (misije za posmatranje izbora, ograničene misije za posmatranje izbora, misije za ocjenu izbora i timovi eksperata za izbore).¹ ODIHR uključuje pitanje učešća osoba s invaliditetom u sve svoje aktivnosti posmatranja izbora, a ovaj priručnik je namijenjen svim članovima

1 Ovaj priručnik dopunjuje Priručnik za posmatranje izbora ODIHR-a i druge publikacije ODIHR-a i treba ih čitati zajedno. dostupni na <http://www.osce.org/odihr/elections/119893>.

misija, uključujući analitičare iz osnovnog tima, dugoročne posmatračke (DP) i kratkoročne posmatračke (KP).

B. Invaliditet u kontekstu

Izazovi za osiguranje efikasnog učešća osoba s invaliditetom su veoma rasprostranjeni, a svijest o tim izazovima je sve izraženija. Prema izvještajima Svjetske zdravstvene organizacije i Svjetske banke, oko milijardu ljudi, ili oko 15 posto svjetske populacije, imaju neki vid invaliditeta. Slično tome, u izvještaju Ekonomskog i socijalnog vijeća Ujedinjenih nacija (UN) o uključivanju pitanja koja se tiču osoba s invaliditetom u razvojnu agendu navedeno je da će globalni trendovi, uključujući starenje stanovništva i povećanje hroničnih zdravstvenih stanja, dovesti do toga da će se sve više ljudi suočavati s rizikom od invaliditeta.

Ovi izazovi se komplikuju uz postojeću složenost i spektar invaliditeta. Konvencija UN-a o pravima osoba s invaliditetom (CPRD) navodi da “Osobe sa invaliditetom, uključujući osobe s dugotrajnim fizičkim, mentalnim, intelektualnim ili osjetilnim oštećenjima, koje u interakciji s različitim barijerama mogu ometati njihovo puno i djelotvorno sudjelovanje u društvu ravnopravno s ostalim članovima tog društva.”² Takve barijere uključuju fizičke prepreke, zakonska ograničenja, praktične aranžmane i društvene stavove koji ih *de facto* isključuju ili smanjuju njihovo učešće.

UN Enable, fokalna tačka u okviru UN-ovog sistema za pitanja koja se tiču invaliditeta, navodi da ova definicija nije iscrpna, napominjući da “ova minimalna lista osoba koje mogu tražiti zaštitu po Konvenciji ne iscrpljuje kategorije invaliditeta koje potpadaju pod nju niti ima da onemogući ili stoji na putu široj definiciji invaliditeta po nacionalnom zakonu (poput osoba sa kratkotrajnim invaliditetom).”³ Pitanje konteksta je također važno. UN Enable dalje navodi da se “osobom sa invaliditetom može smatrati i osoba sa invaliditetom u jednom društvu ili okruženju, ali ne i u drugom, u zavisnosti od uloge za koju se pretpostavljala da ju je osoba preuzela u svojoj zajednici. Percepcija i realnost invaliditeta također zavise od dostupnih tehnologija, pomoći i usluga, kao i od kulturoloških okolnosti.”

Također treba primijetiti da osobe sa invaliditetom nisu homogena grupa. Osobama s različitim vrstama invaliditeta mogu trebati različiti oblici pomoći i podrške kako bi ostvarivali svoja prava na ravnopravnoj osnovi sa drugima. Naprimjer, za osobe sa fizičkim invaliditetom, pristupačnost javnih prostora i zgrada je od najveće važnosti, dok je za osobe sa intelektualnim i senzornim oštećenjem neophodna mogućnost primanja i slanja informacija u pristupačnim formatima. Osobe sa višestrukim oblicima invaliditeta suočavaju se sa dodatnim i često jedinstvenim izazovima. Razumijevanje različitosti u okviru zajednice osoba sa invaliditetom je prvi korak kojim se osigurava da mjere za pristupačnost dizajnirane da promovišu inkluzivnija društva odgovaraju stvarnim potrebama.

2 Dostupna na <http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>.

3 Dostupno na <http://www.un.org/esa/socdev/enable/faqs.htm>.

C. Značaj zaštite i promocije izbornih prava osoba sa invaliditetom

Pravo i mogućnost da svi građani učestvuju na izborima je centralna komponenta OSCE-ovih opredjeljenja. Međutim, u posljednjih nekoliko godina povećana je svijest o nedostacima u ispunjavanju izbornih prava osoba sa invaliditetom, uključujući i načine na koje ovi nedostaci doprinose marginalizaciji i društvenoj isključenosti. Istovremeno, međunarodni pravni okvir se fundamentalno promijenio. CRPD je stupio na snagu 2008. godine i po prvi put uključio detaljne obaveze vezane za politička i izborna prava. Štaviše, usvajanje CRPD-a označilo je prelazak sa humanitarnog / medicinskog pristupa invaliditetu na pristup zasnovan na ljudskim pravima, naglašavajući principe jednakosti i nediskriminacije. U vrijeme objavljivanja ovog priručnika, CRPD je ratifikovalo ili mu pristupilo više od 170 zemalja, uključujući 54 od 57 država učesnica OSCE-a. Ove 54 zemlje ratifikacijom dalje priznaju i oslanjaju se na opredjeljenost svih država učesnica OSCE-a iskazanu na sastanku u Moskvi 1991. godine da se “osigura zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom”.

Ipak, raspoloživi podaci pokazuju da je učešće osoba sa invaliditetom na izborima kao birača, kandidata i izbornih zvaničnika i dalje slabo u regionu OSCE-a. Osobe sa invaliditetom suočavaju se sa brojnim preprekama u pogledu učešća koje uključuju zakonska ograničenja, neadekvatnu dostupnost infrastrukture i informacija, nepoznavanje specifičnosti potreba osoba sa invaliditetom, nedostatak pomoćnih sredstava i postojanje negativnih stereotipa i stigme u društvu. Kao rezultat toga, osobe sa invaliditetom su često i dalje izložene riziku da budu marginalizovane u javnom životu i manje zastupljene na izbornim pozicijama i u procesima donošenja odluka. Uprkos evoluciji međunarodnog prava, i dalje postoji jaz između stvarne situacije osoba sa invaliditetom i primjene načela sadržanih u CRPD-u.

Posmatrači izbora imaju važnu ulogu u praćenju pravnih, organizacionih i praktičnih barijera koji ometaju uključenost, te do koje mjere osobe sa invaliditetom aktivno učestvuju na izborima kao birači, kandidati i zvaničnici na izborima, kao i u drugim ulogama. Posmatrači imaju odgovornost da utvrde kako se politički sporazumi i međunarodni ugovori o ljudskim pravima realizuju i gdje postoje nedostaci u njihovom poštovanju, kao i da preporučuje koja ključna poboljšanja mogu biti učinjena.

D. Kako koristiti ovaj priručnik

Poglavlje 1 priručnika daje pregled OSCE-ovih opredjeljenja i drugih međunarodnih standarda i obaveza, s posebnim fokusom na Konvenciju UN o pravima osoba sa invaliditetom (CRPD). **Poglavlje 2** daje pregled prepreka za učešće osoba sa invaliditetom i potencijalnih odgovora na ove izazove.

Praktični savjeti i pitanja se zatim razrađuju u **Poglavlju 3** da bi se istakle ključne tačke istraživanja/analize koju će vršiti posmatrači izbora. Poglavlje je podijeljeno u skladu sa fazama izbornog ciklusa, sa dijelovima fokusiranim na predizborni period, dan izbora i postizborni period. Dio o predizbornom periodu razmatra:

- izorno zakonodavstvo: uključujući status ratifikacije odredbi CRPD-a o poslovnoj sposobnosti, zahtjevima za pristupačnost, obavezi konsultacija organizacija osoba sa invaliditetom i prikupljanju podataka razvrstanih na osnovu invaliditeta;

- izborna administracija: uključujući i obuku službenika na biračkim mjestima, mehanizme pomoći razvijene kako bi pomogli osobama sa invaliditetom da glasaju, kao i edukaciju birača;
- predizborna kampanja: dopiranje političkih stranaka do osoba sa invaliditetom, pristupačnost mjesta na kojima se provode kampanje i pristup medijima na ravnopravnoj osnovi.

Dio o danu izbora fokusira se na pristup biračkim mjestima i glasačkim listićima za osobe s različitim vrstama invaliditeta, pomoć osobe po izboru osobe sa invaliditetom i alternativne mehanizme glasanja.

Dio o postizbornom periodu obuhvata pitanja kao što su objavljivanje i prenošenje informacija o rezultatima izbora u pristupačnim formatima, pristup tužbenim i žalbenim mehanizmima i uloga građana posmatrača.

Konačno, **Poglavlje 4** se dotiče ODIHR-ove metodologije za posmatranje izbora, s fokusom na posmatranju i promovisanju učešća osoba sa invaliditetom tokom cijelog izbornog ciklusa. Ono pokriva predizbornu misiju za ocjenu potreba, koja određuje hoće li ODIHR izvršiti aktivnost posmatranja izbora, a ako hoće, u kom opsegu i formatu; uloge različitih analitičara i posmatrača kada budu raspoređeni; i postizborne aktivnosti za podršku zemljama u daljem radu u vezi s ODIHR-ovom ocjenom i preporukama vezanim za izbore.

Prilozi sadrže citate iz glavnih međunarodnih i regionalnih instrumenata koji se odnose na prava osoba sa invaliditetom, zbirku korisnih resursa, definicije ključnih termina i spisak skraćenica.

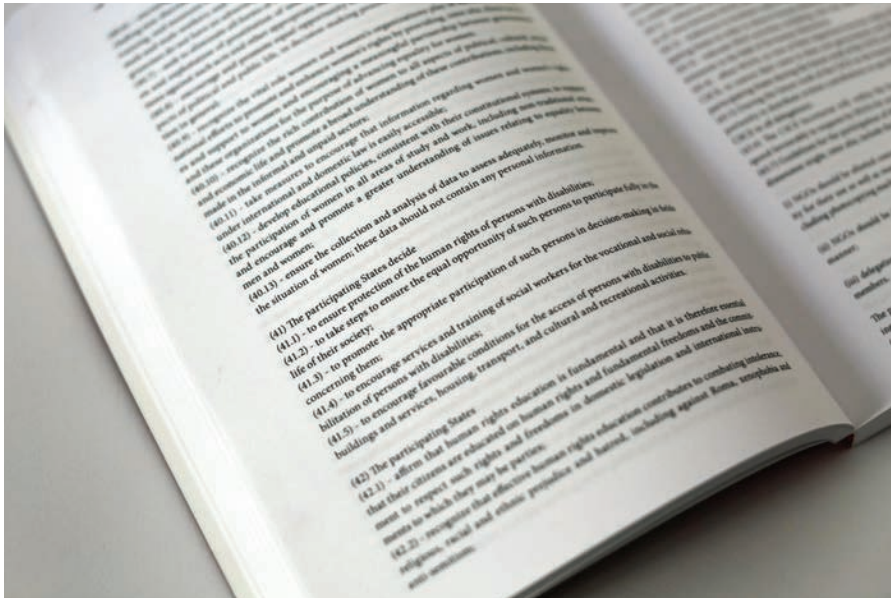
E. Ključna načela za ODIHR-ove posmatrače

ODIHR posebnu pažnju posvećuje određenim ključnim načelima, koja su opisana u nastavku i razrađena u sljedećim poglavljima prilikom ocjene učešća osoba sa invaliditetom na izborima:

- Puno i djelotvorno učešće osoba sa invaliditetom na izborima je centralna komponenta OSCE-ovih opredjeljenja i međunarodnih standarda, što odražava pravo na opće i jednako pravo glasa. **Jednakost i nediskriminacija** su osnovni principi izbornog i političkog učešća osoba sa invaliditetom.
- **UN-ova konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (CRPD) stupila je na snagu 2008. godine i ima skoro univerzalnu primjenljivost.** Ona je duboko preusmjerila pristup prema invalidnosti sa medicinskog ili humanitarnog modela na model zasnovan na ljudskim pravima. Naglasak je sada na omogućavanju ostvarivanja prava i podršci za uključivanje i učešće.
- Osobe sa invaliditetom ne treba smatrati homogenom grupom. Osobe sa različitim vrstama invaliditeta imaju različite potrebe i mogu trebati različite oblike pomoći i podrške.

- **Organizacije osoba sa invaliditetom trebaju biti detaljno konsultovane i aktivno uključene** u izradu i implementaciju zakonodavstva i politika.
- **Nije prihvatljivo oduzimanje i / ili ograničavanje prava glasa ili kandidovanja na osnovu** bilo koje vrste invaliditeta, uključujući intelektualne ili psihosocijalne nesposobnosti.
- **Podrška u donošenju odluka** znači da osoba može dobiti neophodnu pomoć u donošenju određenih odluka u životu, uključujući i odluku prilikom ostvarivanja prava glasa. Takvi mehanizmi trebaju zamijeniti mehanizme zamjenskog donošenja odluka, čime se osobama sa invaliditetom pruža neophodna podrška u ostvarenju njihovih izbornih i političkih prava bez nepotrebnog ograničenja.
- **Ključne izborne informacije trebaju biti dostupne u višestrukim, pristupačnim formatima**, što može uključivati Brajevo pismo, krupnu štampu, audio zapise, lako razumljive verzije i znakovni jezik. Ovo uključuje informacije o tome kako učestvovati na izborima, kako podnijeti tužbe i žalbe, rezultate i ažurne informacije izborne administracije.
- **Predizborna kampanja bi trebala biti dostupna** osobama sa svim vrstama invaliditeta. Potrebno je uložiti napore kako bi se osiguralo da događaji tokom kampanje i izborni materijali budu dostupni svima. **Javni mediji treba da obezbijede jednak pristup** informacijama i jednake mogućnosti za slanje poruka osobama sa invaliditetom.
- **Svi birački procesi trebaju biti pristupačni** osobama sa invaliditetom. To zahtijeva “**univerzalni dizajn**”, pomoću koga su okruženja i usluge proaktivno kreirani da ih koriste svi ljudi, u najvećoj mogućoj mjeri bez potrebe za prilagođavanjem. To također zahtijeva da se napravi “**razumno prilagođavanje**” za specifične potrebe koje nisu obuhvaćene univerzalnim dizajnom, kako bi se osiguralo da osobe sa invaliditetom mogu ostvariti svoja prava na ravnopravnoj osnovi s drugima.
- **Osobe sa invaliditetom bi trebale biti u mogućnosti glasati bez pomoći**, ili uz pomoć osobe po njihovom izboru, **tajno i na redovnom biračkom mjestu**. Samo ako to nije moguće, treba razmotriti alternativne metode glasanja, kao što su mobilno glasanje ili glasanje putem pošte. Alternativne metode ne treba promovisati kao zamjenu za poboljšanje pristupa na biračkim mjestima, a ako se koriste, treba uspostaviti adekvatne zaštitne mjere.
- **Na dan izbora, posmatrači bi trebali razmotriti jesu li informacije dostupne u više formata, jesu li biračka mjesta fizički dostupna, jesu li dostupni pomoćni alati i može li birač izabrati ko će mu pomoći**. Fizički pristup znači da birači sa invaliditetom mogu da uđu na biračko mjesto bez pomoći, da lako mogu da manevrišu kroz cijelo biračko mjesto i da mogu da popune i ubace glasački listić tajno i sa dostojanstvom. Pomoćni alati mogu uključivati taktilne vodiče za glasanje, vodiče za glasanje na Brajevom pismu i povećala.
- **Svi članovi misije ODIHR-a za posmatranje izbora procjenjuju uključenost osoba sa invaliditetom**, uključujući analizu zakona i prakse prije, tokom i nakon dana izbora.

- **ODIHR promoviše stvarno učešće osoba sa invaliditetom kroz svoje ocjene izbora i preporuke u vezi sa izborima,** kao i aktivno uključivanje organizacija osoba sa invaliditetom u njegove postizborne aktivnosti kako bi podržale provedbu preporuka.

Poglavlje 1: OSCE-ova opredjeljenja i druge međunarodne obaveze i standardi

Ovo poglavlje analizira različite stavove koje su različite međunarodne institucije zauzele tokom godina u vezi sa političkim uključivanjem osoba sa invaliditetom i razmatra postojeći okvir. Počinje sa OSCE-ovim opredjeljenjima, zatim razmatra univerzalne instrumente UN-a, a potom i druge regionalne instrumente. Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, koja ima skoro univerzalnu primjenljivost i najsloženiji je instrument sa najrazvijenijim standardima koji su relevantni za političko učešće osoba sa invaliditetom, detaljno je opisana u ovom poglavlju i na nju se poziva u svim narednim dijelovima priručnika.

Važno je napomenuti da jedan broj dokumenata OSCE-a promoviše pridržavanje univerzalnih - kao i nekih regionalnih - instrumenata za ljudska prava od strane država učesnica. Naprimjer, Helsinški završni akt iz 1975. godine obavezuje države da "djeluju u skladu s UDHR-om" i da "ispunjavaju svoje obaveze utvrđene međunarodnim deklaracijama i sporazumima na terenu, uključujući, između ostalog, Međunarodnu povelju o ljudskim pravima, kojima mogu biti obavezane". Madridski dokument iz 1983. godine eksplicitno

je pozvao “one zemlje učesnice koje to još nisu učinile da razmotre mogućnost pristupanja paktovima”. Kasniji dokumenti OSCE-a ponavljaju važnost pristupanja međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima, fakultativnim protokolima i Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima iz 1950. godine (ECHR).

A. OSCE-ova opredjeljenja

U OSCE-ovim opredjeljenjima se priznaje da su “pluralistička demokratija i vladavina prava od suštinskog značaja za obezbjeđivanje poštovanja svih ljudskih prava i osnovnih sloboda ...”.⁴ U njima se naglašava da je “demokratija najbolja zaštita slobode izražavanja, tolerancije za sve grupe društva i jednake mogućnosti za svaku osobu...”.⁵

Temelj posebnih opredjeljenja u odnosu na demokratske izbore predstavlja Kopenhaški dokument OSCE-a iz 1990. godine, kojim se sve države učesnice obavezuju da “garantuju univerzalno i jednako pravo glasa za odrasle građane” (stav 7.3) i da “poštuju pravo građana da traže političku ili javnu funkciju, pojedinačno ili kao predstavnici političkih stranaka ili organizacija, bez diskriminacije” (stav 7.5). Naglasak stavljen na sve građane i nediskriminaciju je značajan, jer pokriva i osobe sa invaliditetom. Važno je da se navodi da su “sve osobe jednake pred zakonom i imaju pravo na jednaku zaštitu zakona bez diskriminacije. U tom smislu, zakon će zabraniti bilo kakvu diskriminaciju i garantovati svim licima ravnopravnu i djelotvornu zaštitu od diskriminacije po bilo kom osnovu” (stav 5.9). Dalje se napominje da će “Države učesnice osigurati da ostvarivanje svih gore navedenih ljudskih prava i osnovnih sloboda ne bude podložno bilo kakvim ograničenjima, osim onih koja su predviđena zakonom i koja su u skladu sa njihovim obavezama prema međunarodnom pravu, posebno Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, i sa međunarodnim obavezama ... Svako ograničenje prava i sloboda mora se u jednom demokratskom društvu odnositi na jedan od ciljeva važećeg zakona i biti strogo proporcionalno svrsi tog zakona” (stav 24).

Godinu dana kasnije, 1991. godine, države učesnice OSCE-a su se izričito opredijelile u pogledu osoba sa invaliditetom. U Moskvi, države učesnice OSCE-a su se obavezale da “osiguraju zaštitu ljudskih prava osoba sa invaliditetom” i, što je još važnije, “preduzmu korake kako bi osigurale jednake mogućnosti takvih osoba da u potpunosti učestvuju u životu svog društva”. Također su se obavezale da “promovišu odgovarajuće učešće takvih osoba u donošenju odluka u oblastima koje ih se tiču”, što uključuje i zakone, propise i politike vezane za izbore, kao i da “podstaknu stvaranje povoljnih uslova za pristup osobama sa invaliditetom javnim zgradama i uslugama, stambenim objektima, prijevozu i kulturnim i rekreativnim aktivnostima”, što uključuje pristup biračkim mjestima, mjestima predizbornih kampanja i drugim prostorijama tokom izbora.

Zemlje učesnice OSCE-a eksplicitno su se obavezale da prate izborne preporuke ODIHR-a. Značaj praćenja naglasi su države učesnice na samitu u Istanbulu 1999. godine. ODIHR se stara da su pitanja u vezi sa učešćem osoba sa invaliditetom na izborima uključena u ocjenu

4 Kopenhaški dokument, 1990. Dostupno na <http://www.osce.org/odihr/elections/14304?download=true>.

5 Pariška povelja za novu Evropu, 1990. Dostupno na <http://www.osce.org/mc/39516?download=true>.

izbornih procesa i preporuka koje slijede. ODIHR također čini napore da osigura da se i kod aktivnosti na provedbi preporuka uzme u obzir njihovo pravo na učešće.

B. Univerzalni instrumenti

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine (ICCPR) predviđa, u članu 25, pravo učešća na izborima “bez nerazumnih ograničenja”. Članom 2. se zahtijeva od država da “poštuju i obezbjeđuju svim pojedincima na svojoj teritoriji i pod njenom jurisdikcijom prava priznata u ovom paktu, bez razlike bilo kakve vrste, kao što su rasa, boja kože, pol, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, imovina, rođenje ili drugi status”. Iako se invalidnost ne pominje eksplicitno, može se smatrati da je obuhvaćena terminom “drugi status”, naročito u svjetlu kasnijeg CRPD-a.

Trideset godina kasnije, 1996. godine, tijelo za primjenu ICCPR-a, Komitet za ljudska prava, izdao je autoritativno tumačenje člana 25. u Općem komentaru 25. U njemu se navodi da bi “pomoć pružena osobama sa fizičkim invaliditetom, slijepim ili nepismenim osobama trebala biti nezavisna”. U njemu se također navodi da je “nerazumno ograničiti pravo glasa na osnovu fizičke invalidnosti.” Međutim, kada je u pitanju mentalni invaliditet, primijećeno je da “... utvrđena poslovna nesposobnost može biti osnova za uskraćivanje prava na glasanje ili mogućnosti dobijanja funkcije”.⁶ Ovo ograničenje na osnovu mentalnog invaliditeta je od tada, prema CRPD-u, smatrano kao oblik diskriminacije.

Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom

Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (CRPD) predstavlja revolucionarni multilateralni sporazum koji naglašava ljudska prava osoba sa invaliditetom i posljedice državne odgovornosti, uz izričito pozivanje na političko učešće. Konvencija, iako nije uvodila nova prava osoba sa invaliditetom, označila je paradigmatičnu promjenu u načinu na koji se invalidnost definiše, kao i u naglasku na jednakost i puno učešće osoba sa invaliditetom u njihovim društvima. Prema Konvenciji, uskraćivanje različitih oblika razumnih prilagođavanja koja su neophodna kako bi se osiguralo takvo učešće, uključujući i na izborima, moglo bi predstavljati oblik diskriminacije. Glavna prava vezana za izbore sadržana u CRPD-u odnose se na: prava osoba sa invaliditetom da u potpunosti učestvuju na izborima kao kandidati i birači, bez izuzetka; pravo na stvarno obavljanje funkcije i obavljanje svih javnih funkcija na svim nivoima vlasti; pravo na fizički pristup, kao i pristup izbornim procesima i informacijama, uključujući i u strankama i u kampanjama; i pravo na pomoć prilikom glasanja od strane osobe po njihovom izboru. CRPD također zahtijeva sakupljanje razvrstanih podataka, kao i uključivanje osoba sa invaliditetom u formulisane politika i zakonodavstva koji utiču na njihovo učešće. U skladu sa ovim načelom, i sama Konvencija je osmišljena uz aktivno učešće pokreta za prava osoba s invaliditetom.

⁶ Stavovi 20, 10. i 4, Opći komentar ICCPR-a 25, Komitet za ljudska prava. Dostupno na: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2fC%2fz1%2fRev.1%2fAdd.7&Lang=en.

Više od 170 država su bile potpisnice ovog ugovora, što znači da on uživa skoro univerzalno priznanje.⁷ Sve države učesnice OSCE-a su se opredjelile za ovaj ugovor, izuzev Svete Stolice, Lihtenštajna i Tadžikistana. Pet drugih država učesnica OSCE-a (Irska, Kirgistan, Monako, Sjedinjene Države i Uzbekistan) još nisu formalno potvrdile, pristupile ili ratifikovale ugovor, već su potpisale inicijalnu opredijeljenost, što ih obavezuje da se pridržavaju ukupnog predmeta i svrhe Konvencije. Evropska unija je formalno potvrdila CRPD u decembru 2010. godine, čineći ga prvim osnovnim međunarodnim ugovorom o ljudskim pravima koje ratifikuje jedna regionalna organizacija.

Da bi se nadgledalo provođenje Konvencije, CRPD-om je osnovan Komitet za prava osoba sa invaliditetom (Komitet CRPD-a), koji predstavlja tijelo nezavisnih stručnjaka iz različitih država potpisnica.⁸ Komitet izdaje autoritativna tumačenja ugovora putem svojih općih komentara.⁹ Također daje sugestije i preporuke državama potpisnicama, koje su dužne da Komitetu dostavljaju redovne izvještaje o načinu na koji se prava iz ugovora primjenjuju u njihovoj zemlji.¹⁰ *Zaključna razmatranja* Komiteta o izvještajima država potpisnica daju dalje smjernice o obimu i primjeni ugovora. Još jedna glavna funkcija Komiteta leži u njegovoj nadležnosti da razmatra pojedinačne tužbe u vezi sa navodnim kršenjima Konvencije od strane država potpisnica Fakultativnog protokola uz Konvenciju.¹¹ Takve tužbe se mogu podnijeti samo kada su iscrpljeni domaći pravni lijekovi. Time sudska praksa nadzornih tijela, kao što je Komitet za UN CRPD, postaje dio međunarodnih standarda koji stalno evoluiraju.

S obzirom na značaj i sveobuhvatnost CRPD-a, korisno je istaknuti neke od ključnih komponenti koje se primjenjuju na učešće na izborima uopće, prije nego što se pređe na član 29, koji određuje specifične obaveze u pogledu izbora.

Temelji ugovora

U preambuli CRPD-a se navodi da je “invaliditet koncept koji evoluira i da sama invalidnost proističe iz interakcije osoba sa invaliditetom sa barijerama koje se odražavaju u stavovima zajednice i barijerama u okruženju koje onemogućavaju puno i efektivno učešće osoba sa invaliditetom u društvu na jednakoj osnovi sa ostalim članovima tog društva”. Umjesto medicinskog / humanitarnog pristupa invalidnosti, okvir je čvrsto ukorijenjen u ljudskim pravima i obavezi države da ukloni prepreke i uvede prilagodbe kako bi stvorila ravnopravna društva i izbjegla diskriminaciju. Fokus, dakle, nije usmjeren na uklapanje osobe sa invaliditetom u društvo, već na potrebu da se društva prilagođavaju individualnim razlikama i potrebama.

7 Za listu država potpisnica CRPD-a, pogledajte <http://indicators.ohchr.org>

8 <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/CRPDIndex.aspx>.

9 Do sada je Komitet izdao četiri opća komentara, uključujući i teme jednakog priznanja pred zakonom (član 12) i pristupačnosti (član 9). Opći komentari su dostupni na <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/GC.aspx>.

10 Države moraju podnijeti inicijalni izvještaj u roku od dvije godine od prihvaćanja Konvencije, a nakon toga svake četiri godine.

11 U aprilu 2017. godine je 91 zemlja bila potpisnica Fakultativnog protokola uz Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom. Dostupno na https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-15-a&chapter=4&clang=_en.

Diskriminacija

Diskriminacija je sveobuhvatno definisana kao “svako pravljenje razlike, isključivanje ili ograničavanje po osnovu invalidnosti čiji cilj ili posljedica jeste ograničavanje ili poništavanje priznavanja, ostvarivanja ili provođenja na jednakoj osnovi svih ljudskih prava i osnovnih sloboda u oblastima politike, ekonomije, socijalnih, kulturnih, građanskih prava i bilo kojoj drugoj oblasti. Diskriminacija uključuje sve oblike diskriminacije, uključujući uskraćivanje razumnog prilagođavanja” (članovi 1. i 2).

Države koje su ratifikovale ugovor ili mu pristupile dužne su da “preduzmu sve odgovarajuće mjere, uključujući i zakonodavne, da izmijene ili ukinu postojeće zakone, propise, običaje i praksu koji predstavljaju diskriminaciju osoba sa invaliditetom” (član 4.1 (b)). Također su obavezne da “preduzmu sve odgovarajuće mjere za eliminaciju diskriminacije na osnovu invaliditeta od strane bilo koje osobe, organizacije ili privatnog preduzeća” (član 4.1 (e)). Stoga, država također treba preduzeti mjere kako bi osigurala da civilno društvo i privatni subjekti ne diskriminiraju osobe sa invaliditetom u odnosu na njihova prava na političko učešće.

Razvrstani podaci

Podaci razvrstani prema invaliditetu su od suštinskog značaja za identifikaciju nivoa učešća na izborima kao i prepreka za pristup. Članom 31. se obavezuju države da “prikupe odgovarajuće informacije, uključujući statističke i istraživačke podatke, ... da formulišu i provedu politike koje će omogućiti primjenu ove Konvencije”. Ona dalje upućuje na informacije koje su “razvrstane, prema potrebi” i distribuisane. Da bi osigurali da podaci budu najefikasniji, mogu se dalje razvrstati po drugim kategorijama, kao što su rod, etnička pripadnost, starosna dob ili socijalna grupa.

Konsultacije sa osobama sa invaliditetom

Države bi trebale aktivno i stvarno uključiti osobe sa invaliditetom. U članu 4.3 se navodi da “Prilikom formulisanja i provođenja politika i zakonodavstva usmjerenih na implementaciju ove Konvencije, kao i u drugim procesima donošenja odluka o pitanjima koja se neposredno odnose na osobe sa invaliditetom, države potpisnice će to činiti uz detaljne konsultacije i aktivno učešće osoba sa invaliditetom, uključujući djecu sa invaliditetom, kroz organizacije koje ih predstavljaju i zastupaju.” U drugom Općem komentaru Komiteta se govori o njihovim stvarnim mogućnostima da doprinesu izradi, komentaranju, podnošenju prijedloga i podizanju svijesti.

Pristupačnost, univerzalni dizajn i razumno prilagođavanje

Pristupačna okruženja, infrastruktura i mediji se često prepoznaju kao preduslovi za ostvarivanje drugih prava propisanih Konvencijom.¹² U članu 9. se zahtijeva od država da “preduzmu odgovarajuće mjere da osobama sa invaliditetom, na osnovu jednakosti sa drugima, osiguraju pristup fizičkom okruženju, ... informacijama i komunikacijama, ... kao i drugim uslugama i objektima namijenjenim javnosti.”

¹² Komitet za prava osoba sa invaliditetom, Opći komentar br.2 (2014).

Pored toga, u članu 21. se zahtijeva da države “preduzmu sve odgovarajuće mjere kako bi osigurale da osobe sa invaliditetom mogu da ostvare slobodu izražavanja i mišljenja, uključujući slobodu traženja, primanja i širenja informacija i ideja na osnovu jednakosti sa drugima kroz upotrebu svih oblika komunikacije po izboru osoba sa invaliditetom”. Ranije je u ugovoru, “komunikacija” bila sveobuhvatno definisana tako da uključuje “jezike, prikazivanje tekstova, Brajevo pismo, taktilnu komunikaciju, krupnu štampu, pristupačne multimedije, kao i jednostavan jezik i ljudske čitače, te pisane, audio i augmentativne i alternativne oblike, sredstva i formate komunikacije, uključujući pristupačne informacione i komunikacione tehnologije “.

Dva ključna koncepta uspostavljena na početku ugovora su usko povezana sa dužnošću da osiguraju pristupačna okruženja: **univerzalni dizajn** i **razumno prilagođavanje**.¹³ “Univerzalni dizajn “definisan je kao “dizajniranje proizvoda, okruženja, programa i usluga tako da sve osobe mogu u najvećoj mogućoj mjeri da ih koriste bez dodatnih adaptacija ili specijalizovanog dizajna”. Naprimjer, to bi značilo da su svi izborni materijali dizajnirani tako da su dostupni osobama s različitim vrstama invaliditeta. Ovo je proaktivan pristup pristupačnosti.

Drugi Opći komentar Komiteta dalje razrađuje ovo pitanje navodeći da je uspostavljanje univerzalnog dizajna postepen proces, sa naglaskom na primjeni ugovora na nove proizvode i usluge. U njemu se navodi da “Svi novi objekti, infrastruktura, pogodnosti, robe, proizvodi i usluge moraju biti dizajnirani na način koji ih čini potpuno dostupnim osobama sa invaliditetom, u skladu sa principima univerzalnog dizajna”. Ipak, dok se univerzalni dizajn može postepeno primjenjivati, države bi trebale uspostaviti određene vremenske rokove i dodijeliti adekvatne resurse za uklanjanje postojećih barijera. Prema riječima Komiteta, ove barijere “trebaju biti uklanjane na kontinuiran i sistematski način, postepeno i stalno”.

Drugi ključni koncept je “razumno prilagođavanje”, koji se odnosi na pojedince koji mogu imati potrebe u određenom okruženju koje prevazilaze standarde pristupačnosti. Ovo je definisano kao “neophodne i odgovarajuće modifikacije i adaptacije koje ne predstavljaju nesrazmjerno ili neprimjereno opterećenje, a potrebne su u konkretnim slučajevima kako bi se osobama sa invaliditetom garantovalo uživanje ili ostvarivanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda na jednakim osnovama”. U praktičnom smislu to znači da osoba sa invaliditetom može da zahtijeva dodatne mjere pored općih pravila o pristupačnosti.

Obezbeđivanje prevođenja na znakovni jezik može predstavljati mjeru pristupačnosti ili mjeru razumnog prilagođavanja, u zavisnosti od situacije. Naprimjer, možda postoje različiti zahtjevi za različite političke stranke. Za velike političke stranke, upotreba znakovnog jezika tokom glavnih sastanaka bi se mogla posmatrati kao mjera pristupačnosti. Za manje stranke to možda nije slučaj, zbog finansijskih ograničenja. U isto vrijeme, ako je osoba koja zahtijeva prevođenje na znakovni jezik zainteresovana za prisustvo na malom skupu, obezbeđivanje prevođenja će biti mjera razumnog prilagođavanja prije nego opći uslov za pristupačnost.

¹³ CRPD, član 2.

Države imaju obavezu da obezbijede univerzalni dizajn i razumno prilagođavanje. Drugi opći komentar Komiteta upućuje na to da “budući da je pristupačnost preduslov za osobe sa invaliditetom da žive samostalno ... i da učestvuju u potpunosti i ravnopravno u društvu, negiranje pristupa fizičkom okruženju, transportu, informacionim i komunikacionim tehnologijama i objektima i uslugama otvorenim za javnost treba posmatrati u kontekstu diskriminacije.”

Što se tiče izbora, drugi Opći komentar Komiteta posebno naglašava da “osobe sa invaliditetom neće biti u mogućnosti da ravnopravno i efikasno koriste ta [član 29] prava ako države potpisnice nisu uspjele osigurati da procedure, objekti i materijali za glasanje budu prikladni, pristupačni i laki za razumijevanje i korištenje. Važno da su i politički sastanci i materijali koje koriste i proizvode političke stranke ili pojedini kandidati koji učestvuju na javnim izborima također pristupačni. Ako nisu, osobe sa invaliditetom lišene su prava na učešće u političkom procesu na jednak način.”

CRPD zahtijeva od država da prate primjenu standarda za pristupačnost. Drugi Opći komentar Komiteta ukazuje na to da države trebaju “uspostaviti efikasna tijela za praćenje sa adekvatnim kapacitetima i odgovarajućim mandatima kako bi osigurale da se planovi, strategije i standardizacija implementiraju i provode”.

Podizanje svijesti i borba protiv prevladajućih stereotipa

Promovisanje stvarnog učešća osoba sa invaliditetom često ometaju prevladajući stereotipi. Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom stavlja snažan akcent na potrebu da se “podstiče poštovanje prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom” i “da se bori protiv stereotipa, predrasuda i štetnih praksi”. To podrazumijeva “podsticanje svih medija da prikazuju osobe sa invaliditetom na način koji je u skladu sa svrhom” CRPD-a. Posebno, osobe sa invaliditetom trebaju se u medijima prikazivati kako politički učestvuju na ravnopravnoj osnovi.

Poslovna sposobnost na ravnopravnoj osnovi sa drugima

U praktičnom smislu, ograničenje poslovne sposobnosti znači da se smatra da osoba ne može odlučivati u svim ili nekim oblastima svog života, a ovo ograničenje može biti djelimično ili potpuno. U takvim slučajevima, zakonska prava se prenose na staratelja, koji se imenuje da vrši sva ili neka prava u ime osobe. CRPD ne podržava ovaj pristup. Umjesto oduzimanja poslovne sposobnosti i zamjenskog donošenja odluka, CRPD se fokusira na pružanje podrške osobama sa invaliditetom u ostvarivanju njihovih zakonskih prava, uključujući i učešće na izborima. Član 12. obavezuje države da “priznaju da osobe sa invaliditetom ostvaruju poslovnu sposobnost na jednakim osnovama sa drugim licima u svim oblastima”. Ovaj član ne predviđa izuzetke i umjesto toga navodi da države moraju “preduzeti odgovarajuće mjere da osobama sa invaliditetom omoguće pristup podršci koja im može biti potrebna za ostvarivanje njihove poslovne sposobnosti”. “Podrška u donošenju odluka” znači da osoba može dobiti potrebnu pomoć za donošenje određenih odluka, uključujući i prilikom ostvarivanja izbornih prava. Za osobu sa intelektualnim invaliditetom, naprimjer, ovaj mehanizam može značiti da sud odredi osobu ili grupu osoba da savjetuju osobu sa invaliditetom i pomognu joj da razumije izborni proces i posljedice svojih odluka,

uključujući i glasanje. Osobi koja je izabrana da pomogne treba zakonski dozvoliti da pomogne u procesu glasanja.

Komiteet CRPD-a je stoga bio vrlo jasan da ugovor ne dozvoljava oduzimanja poslovne sposobnosti na osnovu mentalnog ili intelektualnog invaliditeta. Jasno je da ni općenite niti individualizovane sudske odluke nisu prihvatljiva osnova za oduzimanje biračkog prava. Komiteet je, u predmetu *Bujdosó i pet drugih osoba protiv Mađarske*, 2011. godine, rješavao slučaj u kojem su osobe sa intelektualnim invaliditetom stavljene pod djelimično ili puno starateljstvo, a njihova imena su automatski izbrisana sa biračkog spiska. Komiteet je zaključio da “isključivanje prava glasa na osnovu percipirane ili stvarne psihosocijalne ili intelektualne invalidnosti, uključujući i ograničenje na osnovu individualne ocjene, predstavlja diskriminaciju na osnovu invaliditeta”. Ovaj stav je ponovo potvrđen u prvom Općem komentaru Komiteeta.

Političko učešće

Što se tiče učešća na izborima, centralni dio CRPD-a je član 29, koji obuhvata političko učešće. On obavezuje države da preduzimaju i pasivne i aktivne mjere, odnosno ne samo da garantuju prava već i preduzimaju aktivne mjere kako bi omogućile okruženje pogodno za puno učešće. Član 29. počinje formulisanjem obaveze država općenito da: “Osiguraju da osobe sa invaliditetom mogu djelotvorno i potpuno učestvovati u političkom i javnom životu na ravnopravnoj osnovi s drugima.” Važno je da se ne predviđaju nikakvi izuzeci zasnovani na tipu invalidnosti.

Član 29. izričito ukazuje na neke od načina da se to postigne, uključujući “Osiguravanje da izborni postupak, izborna mjesta i materijali budu odgovarajući, pristupačni i lako razumljivi”. U nastavku se navodi da “Garantovanje izražavanja slobodne volje osoba sa invaliditetom kao birača i radi toga, kada je to potrebno, dopuštanje da im se pruži pomoć prilikom glasanja na njihov zahtjev i od strane osobe po njihovom izboru.”

Član 29. također obavezuje države da “aktivno promovišu” šire učešće u javnim poslovima osoba s invaliditetom. Uključeno u to je “Učešće u nevladinim organizacijama i udruženjima koje se bave političkim i javnim životom zemlje, i u aktivnostima i vođenju političkih stranaka.”

“Prema Članu 29, osobe s invaliditetom imaju ne samo pravo, već i “priliku” da biraju i budu birane. Ovo nameće dužnost državama potpisnicama da kroz usvajanje pozitivnih mjera garantuju da sve osobe koje imaju pravo imaju i stvarnu priliku da ostvaruju svoje pravo glasa. Shodno tome, nije dovoljno dati formalno glasačko pravo osobama sa invaliditetom; države također moraju osigurati da osobe sa invaliditetom zaista mogu da iskoriste svoje pravo glasa, naprimjer tako što će biračka mjesta postati pristupačna korisnicima invalidskih kolica, što će omogućiti upotrebu pomoćnih uređaja za glasanje kako bi slabovidne osobe mogle da glasaju nezavisno, ili dozvoliti osobama sa invaliditetom da im pomognu u glasanju osobe po njihovom izboru.”

UN-ov Ured visokog komesara za ljudska prava (OHCHR), 2011

CRPD, Član 29 – Učešće u političkom i javnom životu

“Države potpisnice će osobama sa invaliditetom garantirati njihova politička prava i mogućnost da ta prava uživaju na osnovu jednakosti sa drugima i obavezuju se da:

- (a) Osiguraju da osobe sa invaliditetom mogu da ostvare stvarno i puno učešće u političkom i javnom životu na osnovama jednakosti sa drugima, neposredno ili preko slobodno izabranih predstavnika, uključujući pravo i mogućnost građana sa invaliditetom da biraju, budu birani, između ostalog kroz:
 - (i) Osiguravanje da izborni postupak, izborna mjesta i materijali budu odgovarajući, pristupačni i lako razumljivi;
 - (ii) Zaštitu prava građana sa invaliditetom na tajno glasanje na izborima i referendumima bez zastrašivanja, na mogućnost kandidovanja i vršenja svih javnih funkcija na svim nivoima vlasti, olakšavajući upotrebu tehnologija pogodnih za pružanje pomoći i novih tehnologija kada je to primjereno;
 - (iii) Garantiranje izražavanja slobodne volje osoba s invaliditetom kao birača i radi toga, kada je to potrebno, dopuštanje pružanja pomoći prilikom glasanja građanima sa invaliditetom na njihov zahtjev i od strane osobe po njihovom izboru;
- (b) Aktivno promovišu okruženje u kome će osobe sa invaliditetom, bez diskriminacije i na osnovu jednakosti sa drugima, moći da ostvare puno i efektivno učešće u vođenju javnih poslova i podstiču učešće ovih osoba u javnim poslovima, uključujući:
 - (i) Učešće u nevladinim organizacijama i udruženjima koje se bave političkim i javnim životom zemlje, i u aktivnostima i vođenju političkih stranaka;
 - (ii) Osnivanje organizacija osoba sa invaliditetom i priključivanje takvim organizacijama koje će predstavljati osobe sa invaliditetom na međunarodnom, državnom, regionalnom i lokalnom nivou.

C. Ostali regionalni instrumenti

Ovaj dio govori o četiri glavne regionalne međuvladine organizacije čije članstvo uključuje države učesnice OSCE-a i koje imaju instrumente da rade na uključenosti pitanja koja se tiču osoba sa invaliditetom. To su Vijeće Evrope, Evropska unija (EU), Zajednica nezavisnih država (CIS) i Organizacija američkih država (OAS).

Vijeće Evrope

Evropska konvencija o ljudskim pravima (ECHR/EKLJP) uključuje obavezujuće odredbe o pravu na “slobodne izbore” (Član 3. Protokola 1). Većina država učesnica OSCE-a također su članice Vijeća Evrope i, stoga, je ECHR obavezujuća za njih. Poslije ratifikacije, obavezuju ih i njeni protokoli, kao i drugi ugovori koje je usvojilo Vijeće Evrope, a koji mogu uključivati obaveze vezane za izbore. Kao i sa ICCPR-om, ECHR zabranjuje diskriminaciju i, mada se eksplicitno ne odnosi na invaliditet, uključuje opću odrednicu “drugi status” (Član 14). Ne postoji konkretan ugovor Vijeća Evrope o pravima osoba sa invaliditetom.

Istovremeno, različita tijela Vijeća Evrope donose presude ili preporuke u daljem razvoju standarda koji se tiču invaliditeta. Ovo uključuje presude Evropskog suda za ljudska prava (ECtHR), preporuke koje je usvojio Komitet ministara (najviše političko tijelo Vijeća Evrope, sa preporukama usvojenim konsenzusom svih 47 država članica), Parlamentarna skupština Vijeća Evrope (PACE) i Evropska komisija za demokratiju putem prava (savjetodavno tijelo o ustavnim pitanjima, poznata kao Venecijanska komisija).

Komitet ministara je 2006. godine izdao (neobavezujuću) preporuku o “Akcionom planu Vijeća Evrope za promovisanje prava i puno učešće osoba sa invaliditetom u društvu” (2006-2015).¹⁴ U njemu se navodi da “osobe sa invaliditetom trebaju imati priliku da utiču na sudbinu svojih zajednica. Stoga je važno da osobe sa invaliditetom imaju mogućnost da ostvaruju svoje pravo glasa i učestvuju u političkim i javnim aktivnostima.”¹⁵ U ovu preporuku su uključene konkretne mjere vezane za pristupačnost izbornih postupaka i objekata, pružanje pomoći od strane osobe koju je osoba sa invaliditetom odabrala, pružanje informacija u alternativnim formatima, i promovisanje i konsultacije sa reprezentativnim organizacijama osoba sa invaliditetom.

Sudska praksa Evropskog suda za ljudska prava (ECtHR/ESLJP) ne odražava u potpunosti pristup CRPD-a po pitanju poslovne sposobnosti. ECtHR dozvoljava ograničenje poslovne sposobnosti u pogledu prava glasa ako ograničenje odredi sud nakon individualne procjene. Ovo je u suprotnosti sa Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom, koja afirmiše pravo osoba sa invaliditetom na poslovnu sposobnost na jednakoj osnovi sa drugima i bilo kakvo ograničenje u tom pogledu smatra diskriminacijom. Prema CRPD-u, države imaju obavezu da pruže podršku osobama kojima je potrebna pomoć u korištenju njihove poslovne sposobnosti. Ovakva podrška u donošenju odluka je veoma različita od zamjenskog donošenja odluka, jer poslovna sposobnost osobe ostaje netaknuta u svim oblastima života.

Evropski sud za ljudska prava je 2010. godine rješavao slučaj *Alajos Kiss protiv Mađarske*, koji se odnosi na oduzimanje glasačkih prava na osnovu mentalne invalidnosti.¹⁶ Odluka suda smanjila je osnovu za oduzimanje glasačkih prava na osnovu mentalnog invaliditeta, tako što ga je uslovlila donošenjem pojedinačne sudske odluke umjesto opće zabrane. Sud je izjavio da se “nekritičko oduzimanje glasačkih prava, bez individualne sudske ocjene i isključivo na osnovu mentalne invalidnosti koja zahtijeva djelimično starateljstvo, ne može smatrati kompatibilnim sa legitimnim osnovama za ograničavanje prava glasa”.

14 Dostupno na <http://www.coe.int/en/web/disability/action-plan-2006-2015>

15 Vijeće Evrope, Komitet ministara, Preporuka Rec(2006)5 Komiteta ministara zemljama članicama o Akcionom planu za promociju prava i puno učešće osoba sa invaliditetom u društvu: Poboľšanje kvaliteta života ljudi sa invaliditetom u Evropi 2006-2015”. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805af657.

16 Pogledati *Alajos Kiss protiv Mađarske*, presuda, 20. maj 2010 (Tužba br. 38832/06). Izvor: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98800>.

“CRPD ne navodi nikakve izuzetke od prava sadržanih u njoj. Naprotiv, propisuje da državni organi “priznaju da osobe sa invaliditetom ostvaruju poslovnu sposobnost na jednakim osnovama sa drugim licima u svim oblastima “ ... [nema] mjesta za procedure u kojima bi sudije ili ljekari ocjenjivali sposobnost osobe da glasa i onda davali zeleno svjetlo - ili ga ne bi davali. Pošto ne provjeravamo poslovnu sposobnost osoba bez invaliditeta, to bi predstavljalo očiglednu diskriminaciju ... Konvencija postavlja obavezu vladama da osiguraju da se takva pomoć obezbijedi ako je potrebno, uključujući i pri ostvarivanju prava glasa. Postoji ogromna razlika između ovog pristupa i prostog lišavanja ljudi njihovih prava. Ovo je paradigmataska promjena koju Konvencija UN-a predstavlja.“

Komesar Vijeća Evrope za ljudska prava, mart 2011. godine

Komite ministara Vijeća Evrope je u novembru 2011. godine usvojio preporuku o učešću osoba sa invaliditetom u političkom i javnom životu¹⁷ Ona je naglasila stav CRPD-a protiv ograničenja prava na glasanje zasnovanog na mentalnom invaliditetu, uz navođenje da bi trebala postojati nediskriminacija u ostvarivanju poslovne sposobnosti i da «države potpisnice trebaju obezbijediti da njihovi zakoni na svim nivoima ne sadrže odredbe za uskraćivanje prava osobama sa invaliditetom na pravo glasa ili kandidovanje na izborima”. Također je ponovila stavke o pristupačnosti i pomoći osobe koju je osoba sa invaliditetom odabrala i istakla uključivanje osoba sa invaliditetom u donošenje odluka i potrebu za “pouzdanim i uporedivim informacijama i statistikama”. U preporuci se navodi i da “države potpisnice trebaju zahtijevati od političkih stranaka, udruženja, radio-difuznih korporacija i drugih tijela koja primaju državne subvencije ili finansiranje da budu odgovorne za aktivne mjere usvojene kako bi osigurale da osobe sa invaliditetom imaju pristup informacijama o političkim debatama, kampanjama i skupovima koji spadaju u njihovo područje djelovanja.“

Nakon toga, u decembru 2011. godine, Venecijanska komisija je promijenila svoj stav o učešću u izborima osoba sa invaliditetom, kroz reviziju svog ranijeg Kodeksa dobre prakse u izbornim pitanjima (prvobitno izdat 2002. godine). Prvobitni Kodeks dobre prakse dozvolio je da se osobama kojima je sud utvrdio da imaju mentalnu nesposobnost oduzme pravo glasa.¹⁸ U revidiranoj interpretativnoj deklaraciji iz 2011. g. Kodeksa dobre prakse u izbornim pitanjima o učešću osoba sa invaliditetom na izborima dat je drugačiji stav, iako još uvijek uz određene nejasnoće (s obzirom na različite stavove Evropskog suda za ljudska prava i CRPD).¹⁹ U njoj se kaže: “Univerzalno pravo glasa je fundamentalno načelo evropskog

17 Preporuka CM/Rec(2011)14 Komiteta ministara državama članicama o učešću osoba sa invaliditetom u političkom i javnom životu. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cbe4e.

18 Prvobitni Kodeks dobre prakse je naveo da se lišavanje prava na glasanje i izbor na osnovu nalaza mentalne invalidnosti može “izreći izričitom odlukom suda”. Venecijanska komisija, Code of Good Practice in Electoral Matters (Kodeks dobre prakse u izbornim pitanjima), 1.1d. Dostupno na: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD\(2002\)023rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD(2002)023rev-e).

19 Venice Commission Revised Interpretative Declaration to the Code of Good Practice in Electoral Matters on the Participation of People with Disabilities in Elections (Revidirana interpretativna deklaracija o Kodeksu dobre prakse u izbornim pitanjima o učešću osoba sa invaliditetom na izborima), 2011. Dostupno na <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD%282011%29045.aspx>

izbornog nasljeđa. Ljudi sa invaliditetom ne smiju biti diskriminirani u vezi sa ovim, u skladu sa članom 29. Konvencije o ljudskim pravima i sudskom praksom Evropskog suda za ljudska prava.” Revidirana interpretativna deklaracija također se odnosi na pristupačnost izbornih procedura i objekata, dostupnost informacija u alternativnim formatima, pomoćne tehnologije i pomoć od strane osobe po izboru osobe sa invaliditetom.

Preporuke Komiteta ministara i tumačenja Venecijanske komisije ukazuju na evolucionu pristup koji je u skladu sa Konvencijom o ljudskim pravima; međutim, ovo će biti testirano tek u kasnijoj sudskoj praksi Evropskog suda za ljudska prava.

Takav trend je evidentan u kasnijim strateškim dokumentima Vijeća Evrope. U novembru 2016. godine Vijeće Evrope usvojilo je Strategiju o pravima osoba sa invaliditetom za period 2017-2023,²⁰ s naglaskom da se ta prava tumače u svjetlu CRPD-a. Identifikovano je pet prioritarnih oblasti: jednakost, nediskriminacija, podizanje svijesti, pristupačnost i ravnopravno priznavanje pred zakonom. Strategija naglašava da osobe sa invaliditetom trebaju uživati jednako priznavanje pred zakonom i da bi zamjensko donošenje odluka trebalo zamijeniti donošenjem odluka uz podršku. U martu 2017. godine, PACE je usvojila Rezoluciju 2155 (2017) “Politička prava osoba sa invaliditetom: Demokratsko pitanje”, na osnovu izvještaja koji je pripremio njen Komitet za jednakost i nediskriminaciju.²¹ Rezolucija razrađuje pitanja izazova i dobre prakse u zemljama članicama Vijeća Evrope, a također ponavlja poziv PACE-a da se zamjensko odlučivanje zamijeni mehanizmima odlučivanja uz podršku.²²

Evropska unija

Posvećenost EU pravima osoba sa invaliditetom potvrđena je ratifikacijom CRDP-a 2010. godine. Pravo građana EU da glasaju na evropskim i općinskim izborima utemeljeno je u Ugovoru o funkcionisanju Evropske unije, kao i Povelji EU-a o osnovnim pravima. Član 21. Povelje se odnosi na nediskriminaciju u svim oblastima djelovanja EU-a, uključujući i izbore. Evropska strategija za osobe sa invaliditetom 2010-2020 postavlja cilj postizanja “punog učešća osoba sa invaliditetom tako što će im: omogućiti da ostvaruju sve prednosti državljanstva EU; i ukloniti administrativne barijere i barijere u stavovima zajednice o punom i ravnopravnom učešću”.²³

Druge pozitivne inicijative EU-a uključuju Direktivu EU-a o dostupnosti internet stranica i mobilnih aplikacija organa javnog sektora iz 2016. godine (Direktiva o internetu). U njoj se postavljaju zahtjevi za dostupnost internet stranica i mobilnih aplikacija organa javnog sektora kako bi ih učinili pristupačnijim korisnicima u državama članicama EU-a, posebno

20 Dostupno na: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806fe7d4>

21 Dostupno na: <http://website-pace.net/documents/19879/3143407/20170130-Droitshandicapes-EN.pdf/e30d56a9-e78c-4691-b30b-1f1e1da0d1d7>.

22 Pogledati također Rezoluciju 2039(2015) o “Jednakosti i uključenosti osoba sa invaliditetom”, koju je usvojio PACE 30. januara 2015. godine (§5): <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?FileID=21339&lang=EN>.

23 Evropska strategija za osobe sa invaliditetom, 2010–2020: Obnovljeno opredjeljenje za Evropu bez barijera. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0636:FIN:EN:PDF>.

osobama sa invaliditetom.²⁴ Osim toga, postoji rezolucija Evropskog parlamenta o upotrebi znakovnog jezika koja "naglašava da javne i vladine službe, uključujući i njihov sadržaj na internetu, moraju biti učinjene pristupačnim putem posrednika uživo, kao što su online prevoditelji za znakovni jezik, ali i alternativne usluge na internetu i daljinske usluge, gdje je to prikladno ... ". Također se u njoj traži "da se politički proces učini što je moguće pristupačnijim, uključujući i obezbjeđivanje profesionalnih prevoditelja za znakovni jezik" i napominje da "to uključuje izbore, javne konsultacije i, po potrebi, druge događaje".²⁵

Zajednica nezavisnih država (CIS)

Konvencija o standardima demokratskih izbora, izbornih prava i sloboda u državama članicama CIS-a iz 2002. godine (Konvencija CIS-a) ne sadrži konkretno upućivanje na učešće osoba s invaliditetom na izborima. Međutim, u članu 2. se navodi da "pravo građana da bira i bude biran u organe državne vlasti, lokalne samouprave, u druga narodna (nacionalna) predstavnička tijela i druge izborne funkcije ne zavisi od pola, jezika, vjeroispovesti ili denominacije, političkih ili drugih uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog porijekla, pripadnosti nacionalnoj manjini ili etničkoj grupi, imovinskog statusa ili drugih okolnosti i ostvaruje se bez ikakvih ograničenja diskriminatorne prirode u tom smislu".

Organizacija američkih država

Godine 1978. stupila je na snagu Američka konvencija o ljudskim pravima, sa općim odredbama o pravu na učestvovanje u vladi, sa formulacijama sličnim onim sadržanim u ICCPR-u. Međutim, u njoj je navedeno: "Zakon može regulisati ostvarivanje prava i mogućnosti navedenih u prethodnom stavu samo na osnovu ... građansko-pravne i mentalne sposobnosti."²⁶ Kasnije, u septembru 2001. godine, stupila je na snagu Međuamerička konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije osoba sa invaliditetom.²⁷ Iako ne postoji eksplicitno pominjanje glasanja ili kandidovanja na izborima, postoji upućivanje na promovisanje integracije u političke i upravne aktivnosti. Međutim, konvencija predviđa da, pod određenim uslovima, osobe sa invaliditetom mogu biti proglašene neuračunljivim.²⁸ Važno je spomenuti da je 2011. godine Komitet rekao da se ovo mora ponovo protumačiti iz ugla CRPD-a i zatražio od potpisnica Konvencije da izmijene ugovor kako bi ga uskladile s Konvencijom.²⁹

24 Dostupno na <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016L2102>

25 Rezolucija Evropskog parlamenta, 23. novembar 2016. (2016/2952[RSP]). Dostupno na <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0442+0+DOC+XML+Vo/EN>.

26 Američka konvencija o ljudskim pravima, član 23. Dostupno na: <http://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm>.

27 Dostupno na: <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-65.html>.

28 "Ako se, prema unutrašnjem pravu države, osoba može proglasiti neuračunljivom kada je to neophodno i pogodno za njenu dobrobit, takva izjava ne predstavlja diskriminaciju." Međuamerička konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije osoba sa invaliditetom, član I.2.b.

29 Komitet OAS-a za eliminaciju svih oblika diskriminacije osoba sa invaliditetom (CEDDIS) OEA/ Ser.L/XXIV.3.1, CEDDIS/doc.12(I-E/11) rev.1, 4. i 5. maj 2011. Dostupno na: http://www.sedi.oas.org/ddse/documentos/Discapacidad/English/CEDDIS-%20NY_ENG.pdf.

Poglavlje 2: Prepreke za učešće

Obim učešća osoba sa invaliditetom u izbornom procesu je teško izmjeriti s obzirom na nedostatak dostupnih podataka širom regiona OSCE-a. Izgleda da dostupni podaci pokazuju da osobe sa invaliditetom uglavnom nisu dovoljno zastupljene kao birači, kandidati, na izbornim funkcijama, u političkim strankama, u izbornim administracijama i kao posmatrači izbora. Ovo se sve više prepoznaje. Naprimjer, Komitet ministara Vijeća Evrope je 2011. godine izjavio da “osobe sa invaliditetom obično čine mali dio onih koji su uključeni u javne poslove i koji zauzimaju reprezentativne funkcije”.³⁰ Slično tome, u akademskim publikacijama se navodi da “postoje neke pionirske nacionalne izborne studije koje se bave osobama sa invaliditetom ... Ovi istraživači su zaključili da je izlaznost birača niža među osobama sa invaliditetom nego osobama bez invaliditeta”.³¹ Nedovoljno učešće se često pripisuje pravnim barijerama, negativnim stavovima javnosti, nedostatku znanja, problemima pristupačnosti i nedostatku resursa i podrške za kandidovanje i preuzimanje funkcija.

³⁰ Preporuka CM/Rec(2011)14 Komiteta ministara državama članicama o učešću osoba sa invaliditetom u političkom i javnom životu. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cbe4e

³¹ *The Political Participation of Disabled People in Europe: Rights, Accessibility and Activism*, (Političko učešće osoba sa invaliditetom u Evropi: Prava, pristupačnost i aktivizam), Priestley, Stickings, Loja, Grammenos, Lawson, Waddington, i Fridrikdottir, 2016. *Electoral Studies* 42 (Izborne studije) (2016) 1-9, Elsevier.

Grupe za zagovaranje prava osoba sa invaliditetom tvrde da je smanjeno učešće na izborima znak političke diskriminacije, što podstiče stigmiju i marginalizaciju.³² Oduzimanje poslovne sposobnosti osobama s mentalnim ili intelektualnim invaliditetom (a ponekad i osobama s drugim vrstama invaliditeta) često je rezultiralo lišavanjem izbornih prava. U nekim jurisdikcijama im je zakonom onemogućeno učlanjenje u političku stranku ili organizaciju civilnog društva (CSO/OCD).³³ Razne organizacije osoba sa invaliditetom kritikovale su uslov da osobe s mentalnim invaliditetom dokažu da imaju sposobnost "zdravog prosuđivanja" zbog toga što je veoma diskriminatoran i proizvoljan, posebno s obzirom da nijedna druga grupa ne mora dokazati sposobnost političkog djelovanja (to je također kritikovao komesar Vijeća Evrope za ljudska prava u martu 2011. godine). Komitet CRPD-a je naveo da "Istorijski gledano, osobama sa invaliditetom je uskraćeno pravo na poslovnu sposobnost u mnogim oblastima na diskriminatoran način kroz zamjenski režim odlučivanja kao što su zakoni o starateljstvu, zbrinjavanju i mentalnom zdravlju."³⁴ Kao što je već rečeno, CRPD ne predviđa zamjensko donošenje odluka, već naglašava podršku u donošenju odluka, a osobe sa invaliditetom zadržavaju poslovnu sposobnost.

Razlog nedostatka odgovarajućih aranžmana za pristup osoba sa invaliditetom može dijelom biti posljedica nedovoljnog angažovanja i konsultacija s pogođenim grupama. Ovaj trend je rezultirao čestim pozivom na usvajanje pristupa "ništa o nama bez nas".³⁵ Takve konsultacije pomažu u smanjenju diskriminacije, promovišu odgovarajući napredak koji je realan i poticajan, te podstiču šire učešće. Vrijednost ovog pristupa sve više je prepoznata u praksi i u akademskoj literaturi. Naprimjer, "... istraživanja u Velikoj Britaniji privukle su pažnju na specifične prepreke sa kojima se suočavaju osobe sa intelektualnim oštećenjima i na značaj društvenog kapitala i mreža podrške kao onoga što omogućava političko učešće (Bell i ostali, 2001; Keeley i ostali, 2008; Redley, 2008). Ovi nalazi sugerišu da uspostavljanje političkih prava i obezbjeđivanje pristupačnosti možda neće biti dovoljno za postizanje punog učešća, ako nema i proaktivnog angažovanja sa osobama sa invaliditetom u civilnom društvu i u vezi njihovih političkih zahtjeva."³⁶

Slično tome, u Izvještaju Specijalnog izvijestitelja UN-a o pravima osoba sa invaliditetom iz 2016. godine dat je sljedeći komentar: "Kao što je evidentno u procesu usvajanja CRPD-a, učešće osoba sa invaliditetom u javnom odlučivanju može imati ogroman uticaj na vladine akcije koje utiču na njih, što može dovesti do boljih odluka, s obzirom na to da su osobe sa invaliditetom najbolje pozicionirane da identifikuju svoje potrebe i najprikladnije politike za

32 Pogledati, naprimjer, Centar za zagovaranje prava osoba s mentalnim invaliditetom, <http://mdac.info/en>.

33 Agencija Evropske unije za temeljna prava, the Right to Political Participation of Persons with Disabilities (Pravo na političko učešće osoba sa invaliditetom), str. 36 <http://fra.europa.eu/en/publication/2014/indicators-right-political-participation-people-disabilities>.

34 Komitet za prava osoba sa invaliditetom, Opći komentar br. 1 (2014). Dostupno na: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/031/20/PDF/G1403120.pdf?OpenElement>.

35 Pogledati, naprimjer, Evropski forum o invalidnosti. Dostupno na <http://www.edf-feph.org>.

36 *The Political Participation of Disabled People in Europe: Rights, Accessibility and Activism (Političko učešće osoba sa invaliditetom u Evropi: Prava, pristupačnost i aktivizam)*, Priestley, Stickings, Loja, Grammenos, Lawson, Waddington, i Fridrikdottir, 2016. *Electoral Studies* 42 (Izborne studije) (2016) 1-9, Elsevier.

njihovo zadovoljavanje. Njihovo učešće osigurava da se politike i programi država osmisle na osnovu njihovih potreba i preferencija.”³⁷

Organizacije osoba sa invaliditetom postaju sve aktivnije u pitanjima političkih prava, uključujući praćenje i dokumentovanje problema, iznošenje pravnih izazova i preduzimanje zagovaranja. Unapređenje međunarodnog pravnog okvira kroz CRPD je uvelo nove obaveze za države koje su potpisale ovaj ugovor ili ga prihvatile kao obavezujući, što rezultira poboljšanim domaćim akcionim planovima, zakonima i aranžmanima. Međutim, postoji širok spektar nedostataka u poštivanju obaveza, kako je navedeno u istraživanju koje je objavila 2014. godine Agencije Evropske unije za temeljna prava (FRA), koja je analizirala pravo na političko učešće osoba sa invaliditetom u EU.³⁸

Žene sa invaliditetom suočavaju se sa posebnim izazovima u učešću u političkom životu, uključujući i izborne procese. One mogu da se suoče sa višestrukim oblicima diskriminacije, što ih može izložiti čak i većim rizicima od isključivanja i nedovoljne zastupljenosti.

Komiteo za prava osoba sa invaliditetom izjavio je da “Postoje jaki dokazi koji pokazuju da se žene i djevojčice sa invaliditetom suočavaju s barijerama u većini područja života. Ove barijere stvaraju situacije višestrukih i unakrsnih oblika diskriminacije žena i djevojčica sa invaliditetom, posebno u pogledu: jednakog pristupa obrazovanju, ekonomskim prilikama, društvenoj interakciji i pravosuđu; ravnopravnom priznavanju pred zakonom; i sposobnosti da učestvuju u politici i da vrše kontrolu nad svojim životom u čitavom nizu konteksta ... “. Što se tiče učešća, Komitet je posebno naglasio da su “glasovi žena i djevojčica sa invaliditetom kroz istoriju ušutkavani i stoga su žene i djevojčice sa invaliditetom nesrazmjerno nedovoljno zastupljene u javnom odlučivanju.”³⁹

Izuzimanje iz učešća na izborima rezultira time da se o interesima isključene grupe ništa ne čuje niti se ko njima bavi. Bez prava i mogućnosti da učestvuju kao birači i kandidati, osobe sa invaliditetom rizikuju da budu dalje marginalizovane u društvu, na sopstvenu štetu kao i na štetu društva. Učešće na izborima je od suštinskog značaja za cjelokupno uključivanje pojedinaca u društvo. Štaviše, isključenost slabi inkluzivnost vlade, a time i stepen do kojeg se volja ljudi stvarno uzima u obzir.

37 *Report of the Special Rapporteur on the Rights of Persons with Disabilities* (Izveštaj Specijalnog izvjestioca o pravima osoba sa invaliditetom), Vijeća za ljudska prava, 2016. http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session31/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session31/Documents/A_HRC_31_62_E.doc&action=default&DefaultItemOpen=1.

38 Izveštaj FRA pokriva samo zemlje članice EU. Dostupno na <http://fra.europa.eu/en/publication/2014/indicators-right-political-participation-people-disabilities>.

39 Komitet za prava osoba sa invaliditetom, Opći komentar 3, 2016.

Poglavlje 3. Izborni ciklus i učešće osoba sa invaliditetom

U ovom dijelu se govori o pitanjima koja ODIHR-ovi posmatrači trebaju razmotriti prilikom ocjene učešća osoba sa invaliditetom na izborima. Identifikovana su pitanja koja pružaju strukturu za prikupljanje podataka i naknadnu analizu od strane osnovnih timova misija ODIHR-a. Misije će zatim identifikovati ključna pitanja koja će se naglasiti u javnim izvještajima, a zatim dati odgovarajuće preporuke.

Teme i pitanja koja su navedena u daljem tekstu se odnose na niz područja na koje će se ODIHR-ovi posmatrači fokusirati u različitim fazama izbornog ciklusa. Kao što je standardno kod ODIHR-ovih aktivnosti posmatranja izbora, informacije se prikupljaju preko osnovnog tima stručnjaka u glavnom gradu i dugoročnih posmatrača u drugim krajevima, a zatim se vrši verifikacija i analiza. S obzirom na ograničeno vrijeme i raspoložive resurse i višestruka izborna pitanja koja misija treba pokriti, možda neće biti moguće obuhvatiti sva pitanja identifikovana tokom misije, u kom slučaju treba uzeti u obzir ona najvažnija.

A. Predizborni period

U ovom dijelu se razmatraju pitanja koja će posmatrači ODIHR-a posmatrati tokom predizbornog perioda. Fokus je na međunarodnim instrumentima na koje se zemlja obavezala i na domaće zakonodavstvo, kao i na izbornu administraciju, kampanje i političke stranke. Također se fokusira na stepen do kojeg postoje uslovi za omogućavanje primjene Konvencije, razvrstani podaci, konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom i informacije o izborima u formatima pristupačnim osobama sa invaliditetom, kao i postoje li ograničenja poslovne sposobnosti osoba s invaliditetom.

Status međunarodnih instrumenata

Misije za posmatranje i ocjenu izbora moraju prvo provjeriti je li zemlja ratifikovala ili pristupila CRPD-u. Zaključni dokument OSCE-a iz 1989. godine sa Bečkog sastanka odnosi se na države učesnice OSCE-a koje razmatraju pristupanje ICCPR-u i “drugim relevantnim međunarodnim instrumentima, ako to nisu učinile”.⁴⁰ U skladu sa svojim aktivnostima posmatranja izbora, ODIHR može preporučiti ratifikaciju CRPD-a ako zemlja još nije država potpisnica ovog ugovora ili, isto tako, preporučiti povlačenje bilo kakvih rezervi koje je država potpisnica izrazila, a koje mogu utjecati na prava iz člana 29. Rezerve, koje su u biti suspenzije u prihvatanju sporazuma od strane država, izražene su u vrijeme ratifikacije / pristupanja i trebale bi biti konkretne, te ne bi trebale biti inkompatibilne sa predmetom i svrhom Konvencije.⁴¹ Deklaracije, iako ne ograničavaju pravne učinke ugovora, mogu imati *de facto* sličan efekat kao rezerve.⁴² Ako je zemlja potpisala, ali još nije ratifikovala Konvenciju, od nje se i dalje očekuje da poštuje predmet i svrhu ugovora, iako još nije zakonski obavezna.⁴³ Onda kada se CRPD ratifikuje, nacionalno zakonodavstvo mora biti u skladu sa ovim ugovorom i obezbijediti promociju i zaštitu prava koja su preuzeta njime.

Ako je zemlja ratifikovala / pristupila Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom, ona će imati raspored za redovne izvještaje, na koje će Komitet za prava osoba sa invaliditetom odgovoriti svojim zaključnim zapažanjima, uključujući sugestije i preporuke. Pored izvještaja države, mogu se podnijeti i alternativni izvještaji ili izvještaji u sjenci (ovo su izvještaji civilnog društva koji su dostavljaju umjesto ili pored državnih izvještaja). Ovi dokumenti pružaju autoritativne informacije o stanju poštivanja Konvencije i budućim poboljšanjima.

40 Završni dokument sa Bečkog sastanka, 1989, stav 13.2. Dostupno na: <http://www.osce.org/mc/40881?download=true>.

41 Bečka konvencija o pravu međunarodnih ugovora, 1969, član 2(1)(d), “jednostrana izjava, bez obzira na to kako je sastavljena ili nazvana, koju država ili međunarodna organizacija daje prilikom potpisivanja, ratifikacije, formalne potvrde, prihvata ili odobrenja ugovora ili prilikom pristupa ugovoru, a kojom se želi isključiti ili izmijeniti pravni učinak nekih odredaba tog ugovora u njihovoj primjeni na tu državu”.

42 U Priručniku Ujedinjenih nacija o međunarodnim ugovorima stoji da “Država može dati izjavu o svom razumijevanju pitanja sadržanog u ugovoru ili tumačenje određene odredbe u ugovoru. Interpretativne deklaracije ove vrste, za razliku od rezervi, ne navode da isključuju ili mijenjaju pravne učinke ugovora. Svrha interpretativne deklaracije je da pojasni značenje određenih odredbi ili čitavog ugovora.” Dostupno na <https://treaties.un.org/doc/source/publications/THB/English.pdf>.

43 Bečka konvencija o pravu međunarodnih ugovora, 1969.

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
1	Je li država ratifikovala ili pristupila Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom i ako jeste, je li izrazila bilo kakve rezerve ili deklaracije relevantne za učešće na izborima (posebno za članove 29, 9. i 12.)? Je li država ratifikovala ili pristupila Fakultativnom protokolu CRPD-a? Je li država ratifikovala ili pristupila drugim relevantnim konvencijama? Je li nakon ratifikacije došlo do promjena u nacionalnom zakonodavstvu i jesu li te promjene bile u skladu sa obavezama države?	Pravni analitičar
2	Je li država podnijela izvještaj Komitetu za prava osoba sa invaliditetom o pitanju učešća na izborima? Jesu li podneseni izvještaj u sjeni ili alternativni izvještaji? Koja su zaključna razmatranja Komiteta vezana za učešće osoba sa invaliditetom na izborima? Je li država podnijela izvještaj drugim tijelima za praćenje ugovora o pitanjima vezanim za učešće osoba sa invaliditetom na izborima, kao što su Vijeće za ljudska prava UN-a ili Komitet za eliminaciju diskriminacije žena (CEDAW)?	Pravni analitičar

Pravni okvir i opći uslovi za pristupačnost

Veoma mali broj zemalja učesnica OSCE-a ima zakon koji se posebno odnosi na učešće osoba sa invaliditetom u političkom i javnom životu. Slično tome, nekoliko zemalja definiše neadekvatan univerzalni dizajn i nedostatak pružanja razumnog prilagođavanja kao oblik diskriminacije. Misije ODHR-a stoga moraju pregledati i analizirati domaće zakonodavstvo u vezi sa odredbama o uključenosti osoba sa invaliditetom.

Uslovi koji omogućavaju učešće podrazumijevaju uspostavljanje osnovnih struktura za promovisanje učešća osoba sa invaliditetom u društvu općenito. To podrazumijeva okvir za promociju prava osoba sa invaliditetom i odredbe za pristupačnost, uključujući i zgrade, fizičko okruženje (ljudski prostor u kojem ljudi svakodnevno žive, rade i rekreiraju se) i informacije općenito. Ovo je posebno važno, pošto se biračka mjesta obično nalaze na javnim ili državnim prostorima.

Opći uslovi za pristupačnost zgradama i informacijama doprinose stvaranju okruženja koje omogućava učešće na izborima. Prema članu 9. CRPD-a o pristupačnosti, država ima obavezu da “preduzme odgovarajuće mjere kako bi osigurala pristup osobama sa invaliditetom na ravnopravnoj osnovi s drugima” “fizičkom okruženju ... informacijama i komunikacijama”. Član 9. nastavlja da se eksplicitno odnosi na odgovarajuće mjere za “Razvijanje, proglašavanje i nadgledanje primjene minimalnih standarda i smjernica za dostupnost objekata i usluga koji su otvoreni ili se pružaju javnosti”. Mjere mogu uključiti posebno određeni parking, rampe, kupaone pristupačne invalidskim kolicima, znakove o prostorijama i uputstva. Države su obavezne da pruže pristupačne informacije osobama sa invaliditetom o pomagalima za kretanje, sredstvima i tehnologiji pogodnoj za pružanje pomoći, uključujući nove tehnologije, kao i drugim oblicima pomoći, službama podrške i pogodnostima”.⁴⁴

⁴⁴ CRPD, član 4.1(h).

Pravni zahtjevi za pristup informacijama putem više formata imaju očiglednu primjenu na izborima, s obzirom od kakve je važnosti da birači i kandidati mogu primiti i pružiti informacije. CRPD predviđa znakovni jezik, prikaz teksta, Brajevo pismo, taktilnu komunikaciju, krupnu štampu, pristupačne multimedije, kao i jednostavan jezik i ljude-čitače, te pisane, audio i augmentativne i alternativne oblike. Pružanje informacija u takvim formama može zahtijevati izborna administracija, pravosuđe, mediji koji se finansiraju iz javnih sredstava, političke stranke i / ili organizacije civilnog društva.

Međunarodne smjernice o pristupačnosti sadržaja na internetu utvrđene su u standardima iz Smjernica o dostupnosti sadržaja na internetu (WCAG), objavljenim od strane World Wide Internet Consortiuma (W3C), glavne međunarodne organizacije za standarde za internet.⁴⁵ Ove smjernice odnose se na to kako se sadržaj na internetu može učiniti pristupačnijim za osobe sa invaliditetom i sve korisnike interneta. Trenutna verzija, WCAG 2.0, objavljena je u decembru 2008. godine. Također treba razmotriti standarde pristupačnosti za javne i privatne audio-vizuelne medije.

CRPD, član 2 - Definicije

»Komunikacija« obuhvata jezike, prikazivanje tekstova, vodič za glasanje na Brajevom pismu, taktilnu komunikaciju, krupnu štampu, pristupačne multimedije, kao i jednostavan jezik i ljude-čitače, te pisane, audio i augmentativne i alternativne oblike, sredstva i formate komunikacija, uključujući pristupačne informacione i komunikacione tehnologije;

»Jezik« obuhvata govorne i znakovne jezike i druge oblike neizgovorenih jezika;

»Diskriminacija po osnovu invalidnosti« znači svako pravljenje razlike, isključivanje ili ograničavanje po osnovu invalidnosti čiji cilj ili posljedica jeste ograničavanje ili poništavanje priznanja, uživanja ili provođenja svih ljudskih prava i osnovnih sloboda u oblastima politike, ekonomije, socijalnih, kulturnih, građanskih prava i bilo kojoj drugoj oblasti. Diskriminacija uključuje sve oblike diskriminacije, uključujući uskraćivanje razumnog prilagođavanja;

»Razumno prilagođavanje« su neophodne i odgovarajuće modifikacije i adaptacije koje ne predstavljaju nesrazmjeran ili neprimjeren teret a potrebne su u konkretnim slučajevima kako bi se osobama sa invaliditetom garantovalo uživanje ili ostvarivanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda na jednakim osnovama;

»Univerzalni dizajn« predstavlja dizajniranje proizvoda, okruženja, programa i usluga tako da sve osobe mogu u najvećoj mogućoj mjeri da ih koriste bez dodatnih adaptacija. »Univerzalni dizajn« ne isključuje postojanje pomoćnih sredstava i pomagala za određene kategorije osoba sa invaliditetom kada su im takva sredstva potrebna.

⁴⁵ <https://www.w3.org/TR/WCAG20/>.

CRPD, član 9 - Pristupačnost

1. Da bi osobama sa invaliditetom omogućile da samostalno žive i u potpunosti učestvuju u svim aspektima života, države potpisnice će preduzeti odgovarajuće mjere da osobama sa invaliditetom, na osnovu jednakosti sa drugima, osiguraju pristup fizičkom okruženju, prijevozu, informacijama i komunikacijama, uključujući informacijske i komunikacione tehnologije, kao i drugim uslugama i objektima namijenjenim javnosti, kako u urbanim tako i u ruralnim sredinama. Ove mjere, koje će uključivati identifikaciju i uklanjanje prepreka i barijera pristupačnosti, između ostalog će se primjenjivati na:

- (a) Zgrade, puteve, prijevoz i druge unutrašnje i spoljne objekte i postrojenja, uključujući škole, stambene objekte, medicinske objekte i radna mjesta;
 - (b) Informacije, komunikacije i druge usluge, uključujući elektronske usluge i službe i servise za slučaj vanrednih situacija.
2. Države potpisnice će također preduzeti odgovarajuće mjere kako bi:
- (a) Razvile, podsticale i nadzirale primjenu minimalnih standarda i smjernica za pristupačnost zgrada i usluga otvorenih za javnost, ili namijenjenih javnosti;
 - (b) Osigurale da privatna lica i preduzetnici koji pružaju usluge i drže objekte otvorene za javnost, ili namijenjene javnosti, uzmu u obzir sve aspekte pristupačnosti za osobe sa invaliditetom;
 - (c) Pružile trening i obuku o pitanjima pristupačnosti relevantnim za osobe sa invaliditetom svim relevantnim subjektima i akterima;
 - (d) Obezbijedile natpise na Brajevom pismu i u lako čitljivom formatu u zgradama i drugim objektima otvorenim za javnost, ili namijenjenim javnosti;
 - (e) Obezbijedile druge oblike pomoći uživo i putem posrednika, uključujući vodiče, čitače i prevodioce na znakovni jezik kako bi olakšali pristup zgradama i drugim objektima otvorenim za javnost, ili namijenjenim javnosti;
 - (f) Promovisale druge odgovarajuće oblike pomoći i podrške osobama sa invaliditetom kako bi im osigurale pristup informacijama;
 - (g) Promovisale pristup za osobe sa invaliditetom novim komunikacionim tehnologijama i sistemima, uključujući internet;
 - (h) Promovisale dizajniranje, razvoj, proizvodnju i distribuciju pristupačnih informacionih i komunikacionih tehnologija i sistema u ranoj fazi kako bi informatičko društvo postalo pristupačno po najnižoj cijeni.
-

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
3	Postoji li nacionalna strategija ili akcioni plan u oblasti invalidnosti koji uključuje pravo na političko učešće? Postoji li mehanizam za preispitivanje implementacije i je li proces konsultativan? Postoji li javno izvještavanje?	Pravni analitičar
4	Postoje li opći pravni standardi u pogledu pristupačnosti informacija? Primjenjuju li se pravni standardi pristupačnosti i na izbornu administraciju, političke stranke i organizacije civilnog društva? Postoje li zakonski standardi o pristupačnosti javnih i privatnih davalaca javnih informacija zasnovanih na internetu? Postoje li zakonski standardi pristupačnosti za javne i privatne audio-vizuelne medije?	Pravni analitičar
5	Postoje li opći pravni standardi o pristupačnosti za zgrade i infrastrukturu općenito? Obuhvata li ovo izbornu administraciju, političke stranke i civilno društvo? Postoje li obavezni standardi za pristup nacionalnim i lokalnim vlastima?	Pravni analitičar
6	Postoje li eksplicitne zakonske odredbe o učešću osoba sa invaliditetom na izborima? Postoje li eksplicitne zakonske odredbe o nediskriminaciji u vezi sa učešćem osoba sa invaliditetom na izborima? Jesu li neadekvatan univerzalni dizajn i uskraćivanje razumnog prilagođavanja definisani kao oblici diskriminacije u nacionalnom zakonodavstvu?	Pravni analitičar

Razvrstani podaci

CRPD postavlja specifične zahtjeve u pogledu razvrstavanja i distribucije podataka. Međutim, Komitet za prava osoba sa invaliditetom je u svim zaključnim zapažanjima od 2011. godine izrazio zabrinutost zbog nedostatka ili niskog nivoa razvrstanosti podataka po vrstama invaliditeta i ukazao na dalje odsustvo rodno razvrstanih podataka.⁴⁶ Komitet je također naglasio da prikupljeni podaci ne pokazuju raznolikost kategorija osoba sa invaliditetom. U kontekstu izbora, važno je imati razvrstane podatke, naprimjer, o registraciji i izlaznosti osoba sa invaliditetom, tako da se može ocijeniti njihovo učešće u glasanju. Može biti također korisno imati podatke o broju osoba sa invaliditetom koje su registrirane kao kandidati i broju osoba sa invaliditetom koje su članovi izbornih komisije na svakom nivou.

Nedostatak podataka razvrstanih prema vrsti invaliditeta smatra se jednom od glavnih prepreka razvoju odgovarajućih politika za rješavanje osnovnih problema i obezbjeđivanju mjera zasnovanih na potrebama. Komitet CRPD-a preporučuje da država "ažurira i prikuplja podatke i statistike o osobama sa invaliditetom razvrstane po dobi, spolu, vrsti oštećenja, nacionalnosti i geografskom položaju, uključujući vrstu stambenog ili institucionalnog smještaja, predmeta koji su podneseni zbog diskriminacije i / ili nasilja protiv ovih lica, a

⁴⁶ Od 2011. godine, Komitet je usvojio zaključna zapažanja u vezi sa EU i 47 država potpisnica Konvencije, uključujući i 18 država učesnica OSCE-a.

sve koristeći pristup baziran na ljudskim pravima. Dok razvija ove procese, preporučuje se državi potpisnici da se istinski uključi u rad organizacija osoba sa invaliditetom.⁴⁷ UN-ov Ured visokog komesara za ljudska prava (OHCHR) je 2011. godine naveo da “samo nekoliko tuženih država prikuplja statističke podatke o uključenosti osoba sa invaliditetom u politički i javni život”.⁴⁸

Prikupljanje podataka o osobama sa invaliditetom predstavlja izazov. Niko ne može biti prisiljen da otkrije da ima status osobe sa invaliditetom iz poštovanja prava na privatnost. Metodologije klasičnog prikupljanja podataka, kao što su intervjui od vrata do vrata, telefonom i putem interneta, mogu nesrazmjerno isključiti ljude sa određenim vrstama invaliditeta, naprimjer osobe koje žive u institucijama ili osobe sa oštećenjem sluha ili intelektualnim invaliditetom. Posebno je teško prikupljati podatke o osobama sa psihosocijalnim i drugim “nevidljivim” vidovima invaliditeta, naprimjer zbog prevladajuće društvene stigme. Pored toga, prikupljanje podataka o vrstama invaliditeta je osjetljivo i može biti predmet manipulacije, a podaci zasnovani na posmatranju ograničeni su činjenicom da oni samo odražavaju podatke o osobama sa očigledno vidljivim invaliditetom.

Pitanja koja je predložila Vašingtonska grupa, statistička komisija Ujedinjenih nacija sastavljena od predstavnika nacionalnih statističkih instituta, općenito se preporučuju u tom pogledu, više s fokusom na funkcionalnost koja može ograničiti učešće, nego na klasifikacije invaliditeta.⁴⁹ To su, naprimjer, pitanja kao: “Koristi li osoba slušni aparat? Ima li osoba poteškoća u hodanju ili penjanju stepenicama?” Izborna administracija može biti podstaknuta da prikupi informacije o vrstama prilagođavanja koje biračima trebaju, a ne o vrsti invaliditeta. Ovo će dovesti do toga da se ljudi sami identifikuju kao i do dostupnosti korisnijih podataka.

47 Zaključna zapažanja za Srbiju (CRPD/C/SRB/CO/1).

48 Stav 63, *Thematic Study of the UN High Commissioner for Human Rights on Participation in Political and Public Life by Persons with Disabilities* (Tematska studija visokog komesara UN-a za ljudska prava o učešću u političkom i javnom životu osoba sa invaliditetom), 2011. Dostupno na http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session19/A-HRC-19-36_en.pdf.

49 Vašingtonska grupa radi na razvijanju metoda za poboljšanje statistike o osobama sa invaliditetom na globalnom nivou, uz pomoć različitih međunarodnih agencija i stručnjaka. To uključuje agencije UN-a, bilateralne humanitarne agencije, NVO-e, organizacije osoba sa invaliditetom i istraživače. Za više detalj, pogledati <http://www.washingtongroup-disability.com/>.

CRPD, član 31 - Prikupljanje statističkih podataka

- “1. Države potpisnice obavezuju se da prikupljaju odgovarajuće informacije, uključujući statističke i podatke za istraživanja, kako bi bile u stanju da formulišu i provode politike usmjerene na primjenu ove Konvencije. Proces prikupljanja i održavanja podataka će biti:
- (a) U skladu sa pravno ustanovljenim mehanizmima zaštite, uključujući zakonodavstvo o zaštiti podataka, kako bi osigurale povjerljivost i poštovanje privatnosti osoba sa invaliditetom;
 - (b) U skladu sa međunarodno prihvaćenim normama o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda, i etičkim principima kod prikupljanja i korištenja statističkih podataka.
2. Podaci prikupljeni u skladu sa odredbama ovog člana će biti razvrstani prema potrebi i korišćeni da bi se državama potpisnicama olakšalo ocjenjivanje provođenja obaveza preuzetih ovom Konvencijom, kao i da bi se identifikovale prepreke s kojima se osobe sa invaliditetom suočavaju u ostvarivanju svojih prava.
3. Države potpisnice će preuzeti odgovornost za distribuciju ovih statističkih podataka i osiguravanje da oni budu pristupačni osobama sa invaliditetom i ostalima.”

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
7	Postoje li zakonski zahtjevi da se izborni podaci razvrstaju po različitim vrstama invaliditeta i spolu? Naprimjer, o biračima, kandidatima i onima koji su izabrani. Trebaju li takvi podaci biti javni? Postoje li odredbe o zaštiti podataka i, ako postoje, kako se tumače u vezi sa obavezama iz CRPD-a?	Pravni analitičar
8	Postoje li podaci o izborima razvrstani po vrstama invaliditeta? Naprimjer, o biračima, kandidatima i onima koji su izabrani. Jesu li podaci također razvrstani prema polu? Vjeruje li se tim podacima i, ako ne, koji su razlozi navedeni za to?	Izborni analitičar

Konsultacije i uključenost

Osobe sa invaliditetom već dugo vode kampanju da budu uključene u donošenje odluka o njihovom životu. CRPD zahtijeva u članu 4.3 da države potpisnice “detaljno konsultuju i aktivno uključuju osobe sa invaliditetom”. To znači angažovanje sa organizacijama koje su formirale same osobe sa invaliditetom, a ne samo konsultacije sa roditeljskim i starateljskim organizacijama, ili organizacijama koje su druge osobe formirale za osobe sa invaliditetom. Komitet CRPD-a naglašava potrebu da se osigura da se “mehanizmi koji se uspostavljaju za

omogućavanje pomoći kod glasanja razvijaju kroz detaljne konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom kako bi odgovarale njihovim potrebama”.⁵⁰

Pri izradi metodologije posmatranja izbora, ODIHR posebnu pažnju posvećuje uključivanju politički manje zastupljenih grupa. Priručnik ODIHR-a iz 2016. godine o provedbi preporuka u vezi sa izborima navodi da “uključivanje politički manje zastupljenih grupa u ovaj proces treba biti značajno i ne površno. Ovo podrazumijeva rad sa grupama koje su široko zastupljene, pružajući informacije unaprijed kako bi se pitanja i opcije izbora dobro razumjeli i dajući mogućnosti za pitanja i sugestije. Takve konsultacije trebaju biti redovne, a ne sporadične, i treba ih javno dokumentovati.”⁵¹

Primjeri dobre prakse u regionu OSCE-a

- Jedan pravni akt u jednoj od zemalja učesnica OSCE-a obavezuje državne organe da se konsultuju i sarađuju sa organizacijama osoba sa invaliditetom u formiranju nacionalnih politika i mjera. Ovaj akt također definiše odgovornosti organizacija osoba sa invaliditetom u zastupanju interesa osoba sa invaliditetom, imenovanju njihovih predstavnike u državne organe i koordinaciji s drugim organizacijama osoba sa invaliditetom. Ovo je pomoglo osobama sa invaliditetom da se angažuju u raspravama o svojim pravima i posljedičnom razvoju dobrih praksi.
- Jedno tijelo za upravljanje izborima (EMB) u jednoj od zemalja učesnica OSCE-a je radilo sa brojnim eksternim organizacijama i osobama sa invaliditetom kako bi davalo informacije o svojim uslugama. Kroz formiranje konsultativne grupe, obezbijedena je ekspertiza i savjeti o inicijativama za postizanje pristupačnosti. Grupa je također pomogla da se identifikuju najbolji načini informisanja osoba sa invaliditetom o tome kada, gdje i kako se registrovati i glasati.
- U drugoj zemlji učesnici OSCE-a, organizacije osoba sa invaliditetom su pozvale Ministarstvo unutrašnjih poslova i Ministarstvo zdravlja da učestvuju u procesu izrade zakona o definisanju osnovnih uslova za pristupačnost i nediskriminaciju koje moraju ispunjavati okruženje, proizvodi i usluge koji su potrebni za učešće osoba sa invaliditetom u političkim i izbornim procesima. *“Potpuno učešće u političkom životu podrazumijeva prava i obaveze. Osobama sa invaliditetom treba pomoći da učestvuju u cijelom procesu, između ostalog i kao članovi biračkih odbora.” – stoji u izvaji Ministarstva zdravlja, socijalnih službi i ravnopravnosti.*

50 Zaključna zapažanja za Švedsku, 2014 (CRPD/C/SWE/CO/1).

51 *Handbook on the Follow-up of Electoral Recommendations (Priručnik o provedbi izbornih preporuka)* (Varšava, OSCE-ov Ured za demokratske institucije i ljudska prava, 2016). Dostupno na <http://www.osce.org/odihr/elections/119893>.

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
9	Postoje li zakonski uslovi za konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom i njihovo učešće u vezi sa izborima? Je li izborna administracija obavezna da se konsultuje na nacionalnom i / ili lokalnom nivou? Postoje li neke obaveze za medije koji se finansiraju iz javnih sredstava da se konsultuju sa organizacijama osoba sa invaliditetom o prenošenju informacija o izborima?	Pravni analitičar
10	Jesu li organizacije osoba sa invaliditetom konsultovane u bilo kojoj inicijativi za zakonodavne izmjene? Čini li se da su njihovi stavovi ugrađeni? Ako nisu, šta je opravdanje (ako postoji)?	Pravni analitičar
11	Je li izborna administracija organizovala konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom i, ako nije, zašto nije? Čini li se da su njihovi stavovi ugrađeni? Je li to bilo na nacionalnom i lokalnom nivou? Ima li izborna administracija politiku o osobama sa invaliditetom? Ima li izborna administracija osobu za kontakte zaduženu za uključenost osoba sa invaliditetom?	Izborni analitičar
12	Jesu li mediji finansirani iz javnih sredstava preuzeli konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom o pristupačnosti u pogledu izvještavanja o kampanji i informacija o izborima? Čini li se da su njihovi stavovi ugrađeni?	Medijski analitičar

Prava na učešće

Jasna zakonodavna prepreka za učešće je ukidanje izbornih prava osobama koje je sud proglasio poslovno nesposobnim. Kao što je ranije opisano, ovo su bili prihvatili Komitet za ljudska prava (tijelo za primjenu ICCPR), Evropski sud za ljudska prava i Venecijanska komisija. Međutim, došlo je do pravne evolucije i CRPD ne dozvoljava takvu praksu, smatrajući je diskriminatornom. CRPD kaže da osobe sa invaliditetom trebaju imati poslovnu sposobnost za glasanje i kandidovanje na ravnopravnoj osnovi s drugima, bez izuzetka. Fokus je pomjeren sa oduzimanja prava na pružanje neophodne pomoći putem donošenja odluka uz podršku. Ove odredbe naročito utiču na osobe sa psihosocijalnim i intelektualnim invaliditetom.

OHCHR je, 2011. godine, objavio izvještaj u kojem je istaknuo: “U većini zemalja koje su odgovorile na upitnik OHCHR-a, osobama s psihosocijalnim i intelektualnim invaliditetom i dalje se uskraćuje pravo da glasaju i budu birani na osnovu ustavnih ili zakonskih odredbi koje povezuju njihova politička prava s poslovnom sposobnošću ... Samo mali broj zemalja je ukinuo sve restrikcije na političku participaciju osoba s psihosocijalnim ili intelektualnim poteškoćama ... Ova ograničenja odražavaju zastarjeli i diskriminatorski pristup osobama

sa invaliditetom i njihovoj ulozi u društvu, koji je u suprotnosti sa obavezama koje proizilaze iz CRPD-a.”⁵²

U velikoj većini zemlja učesnica OSCE-a, pravo glasanja i kandidovanja je vezano za poslovnu sposobnost, što dovodi do ograničenja učešća, u suprotnosti sa CRPD-om. U nekoliko zemlja učesnica OSCE-a ne postoje ograničenja za glasanje osoba sa invaliditetom, uključujući i one pod starateljstvom. Slično tome, studija koju je FRA objavila 2014. godine otkrila je da samo 7 od 28 država članica EU garantira pravo glasa za sve ljude, bez obzira na invaliditet. Petnaest zemalja zabranjuje osobama sa invaliditetom kojima je oduzeta poslovna sposobnost da glasaju. U zemljama u kojima postoje takva ograničenja, pravo glasa može biti ograničeno ili automatski, kao rezultat ograničene poslovne sposobnosti, ili nakon individualizirane procjene sposobnosti osobe da glasa.

Oduzimanje poslovne sposobnosti često isključuje mogućnost podnošenja tužbe ili žalbe. U izvještaju FRA za 2014. godinu utvrđeno je da u 19 zemalja EU samo osobe sa poslovnom sposobnošću mogu pristupiti mehanizmima podnošenja tužbi vezanim za prava političkog učešća. Dakle, u tim zemljama, osobe sa invaliditetom kojima je oduzeta poslovna sposobnost nemaju samostalan ili direktan pristup mehanizmima za obeštećenje (uključujući i nepravosudne institucije, kao što su nacionalne institucije za ljudska prava i tijela za ravnopravnost).

Primjeri dobre prakse u regionu OSCE-a

Zakonske odredbe predviđaju podršku u donošenju odluka, što pomaže osobama sa invaliditetom da učestvuju što je više moguće, ostvarujući u mogućoj mjeri prošlu i sadašnju volju i preferencije tih osoba (bez pozivanja na “najbolji interes”). Zakon u ovoj zemlji učesnici OSCE-a predviđa ugovor o podržanom donošenju odluka pomoću kojeg osoba može imenovati asistenta za donošenje odluka koji bi joj pružio podršku. Asistent nema pravo da donosi odluke u ime te osobe, ali može dobivati informacije, savjetovati, saznati volju i preferencije te osobe, pomagati toj osobi da izrazi svoje odluke i nastojati osigurati da se odluke tih osoba realizuju. Ugovor se može raskinuti u svako doba. Postoji i mogućnost sklapanja ugovora o zajedničkom odlučivanju, pri čemu sudonosoci odluke mogu zajednički donijeti jednu ili više odluka.

52 Stavovi 70, 39. i 43, *Thematic Study of the UN High Commissioner for Human Rights on Participation in Political and Public Life by Persons with Disabilities (Tematska studija visokog komesara UN-a za ljudska prava o učešću u političkom i javnom životu osoba sa invaliditetom)*, 2011. U stavu 38 također se napominje da “... u mnogim zemljama, pravo na političko učešće je i dalje povezano sa poslovnom sposobnosti. Neke države imaju automatsku ili kvazi-automatsku odredbu o isključenju po ovom osnovu u svojim pravnim sistemima. Oni negiraju pravo na političko učešće svih osoba pod zaštitnom mjerom, kao što je djelimično i potpuno starateljstvo, bez obzira na njihov stvarni i / ili individualni nivo funkcionalne sposobnosti ili imaju li intelektualnu invalidnost ili problem mentalnog zdravlja. U drugim zemljama, sposobnost osoba sa psihosocijalnim ili intelektualnim invaliditetom da glasaju podliježe individualnoj oceni koju obavlja ljekar ili sudija o stvarnoj sposobnosti osobe da glasa. “Dostupno na http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session19/A-HRC-19-36_en.pdf.

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
13	Postoje li zakonska ograničenja učešća na izborima (kao kandidata ili birača) koja su povezana sa poslovnom sposobnosti? Ako postoje ograničenja, je li potrebna pojedinačna sudska odluka o poslovnoj sposobnosti u pogledu prava glasa? Kada zakonodavstvo ne predviđa lišavanje poslovne sposobnosti, postoje li neki mehanizmi podrške za osobe sa invaliditetom da ostvare svoje pravo glasa?	Pravni analitičar
14	Jesu li mehanizmi za tužbe i žalbe pravno dostupni licima čije je pravo na glasanje ograničeno iz razloga poslovne sposobnosti? Je li moguće podnijeti žalbe nepravosudnim institucijama (kao što su institucije za ljudska prava, tijela za ravnopravnost itd.)?	Pravni analitičar
15	Ako postoje zakonska ograničenja učešća na izborima na osnovu poslovne sposobnosti, postoje li zvanične statistike o broju pogođenih osoba? Postoje li izvještaji o zloupotrebi ograničenja poslovne sposobnosti?	Pravni analitičar

Podizanje svijesti i informisanje o izborima

U prethodnom dijelu, “Uslovi koji omogućavaju učešće”, naglašen je značaj dostupnih informacija u više formata. Neophodno je da birači sa invaliditetom razumiju proces, prate šta se dešava u vezi sa izborima i da imaju mogućnost da podnesu tužbu ako je potrebno. Oblici pristupačnih informacija mogu uključivati lako čitljive materijale, krupno štampane verzije, materijale na Brajevom pismu i audio-vizuelne materijale (uključujući prevodjenje na znakovni jezik). Izborna administracija i mediji također imaju odgovornost da podignu svijest o učešću osoba sa invaliditetom i borbi protiv stereotipa, čime se promoviše političko učešće.

Što se tiče primjene člana 29. Konvencije, Komitet CRPD-a naglašava potrebu da se osigura “da informacije o izborima budu date u pristupačnim formatima” i da “se edukacija birača preko masovnih medija učini pristupačnom”.⁵³ Posebno, mediji koji se finansiraju iz javnih sredstava imaju odgovornost da promovišu ispunjavanje obaveza iz CRPD-a. Prema tome, misija za posmatranje izbora mora razmotriti šta ti mediji rade za podizanje svijesti i borbu protiv stereotipa. Od privatnih medija, iako nemaju takvu obavezu, također se može tražiti da budu pristupačni. Neki privatni mediji mogu također odlučiti da budu pristupačni u više formata, da se aktivno bore protiv stereotipa i da povećavaju uključenost osoba sa invaliditetom.

53 Zaključna zapažanja za Švedsku, 2014 (CRPD/C/SWE/CO/1).

Primjer dobre prakse u regionu OSCE-a

- Izborni organ u jednoj zemlji učesnici OSCE-u je postavio filmove s prevodom na znakovni jezik o izbornom sistemu i glasanju na svojoj web stranici. Informacije o političkim strankama i kandidatima emitovane su na javnoj i privatnoj televiziji. Jedan medij koji se finansira iz javnih sredstava je učinio svoje programe pristupačnim osobama sa invaliditetom dajući titlovani tekst, govorni tekst, prevod na znakovni jezika i zvučne opise programa.
- Vlada u jednoj zemlji učesnici OSCE-a je objavila lako čitljiv vodič o procedurama glasanja i registracije, koji je izradilo udruženje koje zastupa i podržava osobe sa poteškoćama u učenju. Udruženje je također proizvelo lako čitljivu verziju programa političkih stranaka koje učestvuju na izborima. Pored toga, izborna komisija je, radeći sa istim udruženjem, objavila zajednički informativni list za izbore kako bi informirala birače sa invaliditetom o njihovim pravima.

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
16	Pružaju li izborna administracija informacije u skladu sa standardima pristupačnosti i u različitim formatima, uključujući i materijale koji se lako čitaju i štampaju u krupnom formatu, vodiče za glasanje na Brajevom pismu i prevodenje na znakovni jezik? Jesu li takve informacije dostupne lokalno, kao i na državnom nivou? Obuhvataju li edukaciju birača? Uključuju li informacije o pristupačnim biračkim mjestima? Obuhvataju li opće ažurne informacije o izborima (npr. saopćenja za javnost, najave, podaci)? Kakvi su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom o informisanju?	Izborni analitičar
17	Pružaju li mediji finansirani iz javnih sredstava informacije vezane za izbore prema standardima pristupačnosti u više formata? Ako pružaju, obuhvata li ovo edukaciju birača i informacije o kampanji? Imaju li kandidati sa invaliditetom pristup medijima koji je jednak pristupu ostalih kandidata? Kakvi su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom o pružanju informacija od strane medija finansiranih iz javnih sredstava? Šta je s privatnim medijima?	Medijski analitičar

Izborna administracija

Ako postoji aktivna procedura registracije birača, ona može biti nesrazmjerno naporna osobama sa invaliditetom i može biti posebno izazovna za osobe koje žive u zavodima ako se ne naprave posebni aranžmani. Slično tome, ako je registracija birača pasivna, zasnovana na matičnim knjigama, može biti nesrazmjernih izazova pri upisu i dobijanju tražene

identifikacije. Osobe sa invaliditetom koje se registruju također mogu biti obavezne da prijave svoj invaliditet kako bi izborna administracija bila svjesna usluga koje treba obezbijediti.

Slično tome, proces kandidovanja može biti *de facto* teško pristupačan ako se, naprimjer, zahtijeva da se dokumenti za kandidaturu podnesu lično, a da standardi pristupa nisu ispunjeni. Također, ako postoje negativni prevladajući stavovi o invaliditetu, biće teže da osoba sa invaliditetom bude nominovana i da se kandidira, i biće potrebna dodatna podrška.

Komiteet za prava osoba sa invaliditetom naglašava potrebu da se osigura da se “asistenti na biračkim mjestima obuče da mogu pomoći biračima”.⁵⁴ Isto tako, osoblju u izornoj administraciji na svim nivoima će trebati obuka kako bi se podržalo učešće osoba sa invaliditetom u izborima. Član 4. Konvencije, koji govori o općim obavezama, obavezuje države potpisnice da “promovišu edukaciju stručnjaka i osoblja koje radi sa osobama sa invaliditetom u oblasti prava priznatih ovom Konvencijom”. Član 9, koji govori o pristupačnosti, također govori o obezbjeđivanju “obuke o pitanjima pristupačnosti relevantnim za osobe sa invaliditetom svim relevantnim subjektima i akterima”.

Primjer dobre prakse u regionu OSCE-a

Centralna izborna komisija u jednoj zemlji učesnici OSCE-a zaposlila je četiri osobe sa invaliditetom u svom pozivnom centru za parlamentarne izbore. Jedan od zaposlenih je bio slijep, a izborna administracija stvorila je neophodne uslove da zaposlenik samostalno obavlja potrebne dužnosti. Istovremeno, u procesu zapošljavanja, Komisija je također provela dokvalifikaciju i jačanje kapaciteta osoba sa invaliditetom.

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
18	Je li proces registracije birača naporan osobama sa različitim vrstama invaliditeta, čime se rizikuje smanjen pristup? Postoje li prepreke za dobijanje identifikacije, čime se rizikuje smanjen pristup? Postoje li posebne mjere za osobe sa invaliditetom da se registruju za glasanje?	Izborni analitičar
19	Je li proces kandidovanja naporan osobama sa različitim vrstama invaliditeta, čime se rizikuje smanjen pristup? Je li dostupna dodatna podrška osobama sa invaliditetom da se prijave kao kandidati?	Izborni analitičar
20	Pružila li izborna administracija efikasnu obuku o uključenosti osoba sa invaliditetom? Naglašava li prava osoba sa invaliditetom? Objašnjava li ključna pitanja, kao što su pristupačnost usluga, pomoć osobe po izboru osobe sa invaliditetom i dostupnost informacija? Ima li izborna administracija program obuke i edukacije o izborima za organizacije osoba sa invaliditetom?	Izborni analitičar

54 Zaključna zapažanja za Švedsku, 2014 (CRPD/C/SWE/CO/1).

Predizborne kampanje i političke stranke

Osobe sa invaliditetom trebaju biti u stanju da primaju informacije od stranaka i kandidata i da učestvuju na skupovima u predizbornim kampanjama kako bi mogle birati na temelju informacija. Kandidati sa invaliditetom moraju biti u mogućnosti da vode kampanju, da bi imali jednake mogućnosti da se takmiče na izborima. Društvene predrasude mogu učiniti kandidovanje teškim, naprimjer, zbog rizika da osoba sa invaliditetom bude stigmatizovana ili meta krivičnih djela motivisanih mržnjom.⁵⁵ Osim toga, osobe sa invaliditetom možda nemaju dovoljno sredstava da vode kampanju i suočavaju se sa dodatnim troškovima u vezi sa invaliditetom, kao što su određeni troškovi prijevoza ili prevođenje na znakovni jezik.

Član 29. Konvencija predviđa da države potpisnice trebaju preduzeti mjere za podsticanje učešća osoba sa invaliditetom “u nevladinim organizacijama i udruženjima koja se bave javnim i političkim životom zemlje, kao i u aktivnostima političkih stranaka i njihovom rukovođenju”.

Komiteo CRPD-a preporučio je državama da omoguće pružanje pomoći osobama sa invaliditetom kao kandidatima na nacionalnim i lokalnim izborima,⁵⁶ i da osobama sa invaliditetom izabranim na javne funkcije obezbijede svu potrebnu podršku, uključujući lične asistente.⁵⁷ Međutim, izgleda da je individualna pomoć dostupna samo u vrlo malom broju država učesnica OSCE-a. Takva pomoć mogla bi uključivati finansijsku podršku, jednak pristup medijima koji se finansiraju iz javnih sredstava, podršku za pristupačnost na skupovima tokom predizborne kampanje i / ili asistenta.

Komiteo za prava osoba sa invaliditetom naglasio je potrebu da se osigura da “predizborne kampanje budu u potpunosti pristupačne”,⁵⁸ i izrazio zabrinutost zbog nepristupačnih izbornih procesa, uključujući i političke kampanje.⁵⁹

Dok programi političkih stranaka ponekad uključuju opredjeljenje da promovišu inkluzivna i integrirana društava, oni često ukazuju na osobe sa invaliditetom samo kao na korisnike socijalnih usluga i zdravstvene zaštite, a ne kao učesnike u izbornom procesu.

55 Pogledati, naprimjer, *Hate Crimes Against People with Disabilities, Hate Crime Reporting (Zločin iz mržnje protiv osoba sa invaliditetom, Izvještavanje o zločinima iz mržnje)*, OSCE/ODIHR, 2016. Dostupno na <http://www.osce.org/odihr/290021>.

56 Zaključna zapažanja za Hrvatsku (CRPD/C/HRV/CO/1), Turkmenistan (CRPD/C/TKM/CO/1).

57 Zaključna zapažanja za Švedsku (CRPD/C/SWE/CO/1).

58 Zaključna zapažanja za Švedsku, 2014 (CRPD/C/SWE/CO/1).

59 Zaključna zapažanja za Portugal (CRPD/C/PRT/CO/1).

Primjer dobre prakse u regionu OSCE-a

- Vlada u jednoj zemlji učesnici OSCE-a je izradila materijale za promociju i objašnjavanje zakonskih obaveza iz CRPD-a koje se odnose na političke stranke. Također je radila s političkim strankama na analizi njihovih postojećih politika koje se odnose na pristup osoba sa invaliditetom, kako bi promovisala šire uvođenje dobrih praksi.
- U cilju informiranja slabovidnih osoba, u bliskoj suradnji sa Centralnom izbornom komisijom, lokalna nevladina organizacija u jednoj državi učesnici OSCE-a pripremila je informacije o programima političkih stranaka u audio formatu. Ove informacije su objavljene na informativnoj Internet stranici za birače.
- Organi vlasti u jednoj učesnici OSCE-a su formirali namjenski fond za pokrivanje dodatnih troškova sa kojima bi se osobe sa invaliditetom mogle uočiti kada se kandidiraju, uključujući, naprimjer, dodatne troškove transporta i prevođenja na znakovni jezik.

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
21	Pružaju li političke stranke / kandidati informacije u formatima pristupačnim osobama s različitim vrstama invaliditeta? Ako je tako, rade li to sve stranke ili samo neke? Pokriva li ovo glavna pitanja kampanje i / ili informacije o strankama i kandidatima?	Politički analitičar
22	Pružaju li se dodatna podrška osobama sa invaliditetom? Jesu li obezbijedena dodatna sredstva kako bi se pokrili troškovi kampanje? Jesu li predizborni skupovi inkluzivni za osobe sa invaliditetom? Jesu li prostorije fizički pristupačne? Postoji li više oblika prezentacije (Naprimjer, znakovni jezik, titlovi ili materijali u lako čitljivom formatu)? Raspravlja li se o uključenosti osoba sa invaliditetom?	Politički analitičar
23	Imaju li političke stranke / kandidati politike kojima promovišu prava osoba sa invaliditetom i / ili učešće osoba sa invaliditetom u strankama i kao kandidata? Imaju li podatke o osobama sa invaliditetom unutar stranke? Nalaze li se u njihovim manifestima informacije o uključivanju osoba sa invaliditetom? Dobivaju li političke stranke finansijsku podršku koju pruža država kako bi povećala učešće osoba sa invaliditetom u svojim strukturama?	Politički analitičar
24	Imaju li mediji koji se finansiraju iz javnih sredstava bilo kakvu politiku ili praksu za promovisanje učešća osoba sa invaliditetom ili za raspravljanje o uključenosti osoba sa invaliditetom u kampanjama? Daju li javni mediji informacije o kampanjama u višestruko pristupačnim formatima? Imaju li neki privatni mediji takve politike ili prakse? Je li izvještavanje predstavljeno iz perspektive zasnovane na pravima?	Analitičar medija

B. Dan izbora

Ovaj dio se bavi pristupačnim procesima, pomoćnim alatima, pomoći osobe po izboru osobe sa invaliditetom i alternativnim mehanizmima glasanja. CRPD obavezuje države da obezbijede izborne procese koji provode načelo univerzalnog dizajna, tako da su što je moguće pristupačniji. Osim toga, potrebno je obezbijediti razumno prilagođavanje (izmjene i prilagođavanje specifičnim individualnim potrebama) kako bi se pružila podrška osobama s posebnim vrstama invaliditeta. Potrebno je razmotriti različita pitanja, kao što su dizajniranje objekata, dozvoljene procedure, pristup informacijama i oblici ovlaštenja za pomoć, tako da su glasački procesi pristupačni osobama s različitim vrstama invaliditeta, uključujući senzorni, fizički, mentalni i intelektualni.

Pristupačni procesi glasanja

Postoje razne vrste problema u pogledu pristupačnosti. Ovo uključuje glasačka mjesta koja ne pružaju nezavisni praktični pristup osobama sa fizičkim i senzornim invaliditetom. Mjere koje se mogu preduzeti za poboljšanje fizičkog pristupa uključuju ravan prilaz, namjenski određeno parkiralište, automatska vrata, toalete koji zadovoljavaju standarde pristupačnosti, oznake, prostor za manevrisanje invalidskih kolica, nepostojanje prepreka i dobro osvjetljenje. Pristup informacijama također može biti problematičan, uključujući i nedostatak obrazovanja birača o alternativnim formama kako bi ljudi sa senzornim ili intelektualnim invaliditetom mogli znati kako označiti svoje glasačke listiće.

Primjer dobre prakse u regionu OSCE-a

Izborni zakon u jednoj državi učesnici OSCE-a propisuje da prostorije glasačkog mjesta trebaju biti i pogodne za registraciju birača i pristupačne biračima. Osim toga, Zakon o zabrani diskriminacije i pristupačnosti zahtijeva da izborne vlasti osiguraju pristupačnost za sve, bez obzira na njihovu funkcionalnu sposobnost. Opremu za glasanje i materijale koji zadovoljavaju zahtjeve univerzalnog dizajna naručuju općine i opremu testiraju organizacije osoba sa invaliditetom. U sklopu ovoga, proizvedena je oprema za glasanje, uključujući kabine za glasanje, koja je pristupačna za sve.

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
25	Postoje li zakonske odredbe kojima bi izborni procesi postali pristupačni preduzimanjem svih razumnih mjera? Postoje li standardi pristupačnosti za biračka mjesta? Odnose li se ovi standardi na različite vrste invaliditeta? Postoje li zakonske odredbe za glasanje osoba dugotrajno smještenih u zavodima?	Pravni analitičar
26	Jesu li zgrade koje inače koriste izborne vlasti i za glasanje pristupačne osobama s različitim vrstama invaliditeta? Ispunjavaju li zakonske standarde zemlje (ako postoje)? Mogu li se invalidska kolica koristiti bez pomoći? Mogu li osobe s fizičkim invaliditetom popuniti i ubaciti glasački listić tajno, bez pomoći? Ako su samo neka biračka mjesta pristupačna, kako to utiče na učešće osoba sa invaliditetom?	Izborni analitičar
27	Jesu li informacije o glasanju dostupne u pristupačnim formatima, uključujući i lako čitljive formate i krupnu štampu? Ako jesu, uključuju li one dovoljno uputstava za glasanje?	Izborni analitičar

Pomoćni alati

Pomoćni alati podržavaju birače sa invaliditetom tako što mogu samostalno da popune svoje glasačke liste bez potrebe da traže pomoć. Ovo omogućava ravnopravno učešće i obezbjeđuje tajnost glasanja. Uslovi za efikasnu upotrebu pomoćnih alata su: da su dostupni na glasačkom mjestu, da birači znaju za njih, da je osoblje obučeno kako da ih koriste, da birači mogu da ih efikasno koriste.

Primjer dobre prakse u regionu OSCE-a

- Uvedene su obavezne zakonske mjere u jednoj zemlji učesnici OSCE-u koje propisuju obavezu postojanja vodiča za glasanje na Brajevom pismu i najmanje jednu pristupačnu glasačku kabinu na svakom glasačkom mjestu.
- Realizovan je pilot projekat u jednoj općini u kojoj je svako glasačko mjesto imalo jedan vodič za glasanje koji su slabovidne osobe mogle koristiti za glasanje bez pomoći, čak i ako nisu znale Brajevo pismo.
- Nakon razmatranja najboljih međunarodnih praksi i razgovora sa organizacijama koje rade na pitanjima vezanim za slabovidne osobe, Centralna izborna komisija jedne zemlje učesnice OSCE-a je dizajnirala standardni glasački listić za izbore, a također je pripremila poseban obrazac za slabovidne osobe koji će im omogućiti da popune glasačke listiće. Pored toga, na svakom biračkom mjestu su se nalazila dva povećala, kao i taktilni okviri glasačkih listića.

Pomoćni alati – iz dokumenta *Equal Access: How to Include Persons with Disabilities in Elections and Political Processes (Jednak pristup: Kako uključiti osobe sa invaliditetom u izbore i političke procese)*, 2014, Međunarodna fondacija za izborne sisteme (IFES) i Nacionalni demokratski institut (NDI)

“Postoji nekoliko tipova pomoćnih alata koji mogu napraviti izborni proces pristupačnijim ... Taktilni glasački vodiči su fascikli u koje se može smjestiti glasački listić i koristiti Brajevo pismo ili taktilni simboli za identifikaciju kandidata, što pomaže da se osigura tajnost glasanja slijepih osoba ... Rupe u fasciklu se poklapaju sa kućicama na glasačkom listiću tako da birači mogu pročitati imena na Brajevom pismu / simbolima i popuniti glasački listić na isti način kao i birači koji ne koriste vodič. Neka tijela za upravljanje izborima su napravila glasačke listiće na Brajevom pismu, ali vodiči su bolje rješenje iz dva razloga. Prvo, često ima samo nekoliko birača po jednoj glasačkoj kabini koji koriste Brajevo pismo pri glasanju, tako da će biti lako utvrditi kako su oni koji su koristili takav glasački listić glasali. Međutim, ako birači koriste vodič, njihovi glasački listići će izgledati kao i svi ostali glasački listići, čime se garantira tajnost glasanja. Drugo, taktilni vodiči za glasanje su obično jeftinija opcija. Tijela za upravljanje izborima samo moraju obezbijediti nekoliko vodiča za svako biračko mjesto, dok obezbjeđivanje listića na Brajevom pismu zahtijeva više logistike kako bi se osiguralo da ima dovoljno glasačkih listića na Brajevom pismu na svakom glasačkom mjestu...

Spuštene glasačke kabine koje su pristupačne korisnicima invalidskih kolica pomažu da se obezbijedi tajnost glasanja. Taktilne naljepnice ili poklopci kutija pokazuju slijepim biračima koji glasački listići idu u koju kutiju kada stavljaju glasačke listiće u više od jedne kutije na dan izbora. Povećala, prenosivo osvetljenje i velika olovka su alati koji mogu pomoći biračima sa i bez invaliditeta.”

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
28	Postoje li pomoćni alati koji omogućavaju glasanja osoba sa invaliditetom na glasačkim mjestima (Naprimjer, taktilni vodiči za glasanje, vodiči za glasanje na Brajevom pismu ili povećala)? Ako postoje, zna li osoblje kako da ih koristi? Znaju li birači da oni postoje i kako da ih koriste? Jesu li efikasni?	Izborni analitičar

Pomoć osobe po izboru osobe sa invaliditetom

Sljedeće pitanje koje treba razmotriti jeste mogu li birači dobiti pomoć od osobe po svom izboru, kako je navedeno u členu 29 CRPD-a, ili pomoć pruža neko drugi, kao što je službenik na biračkom mjestu (što može ugroziti tajnost glasanja i u nekim prilikama dovesti do zloupotrebe). U izvješčaju FRA iz 2014. godine se tvrdi da “u 15 država članica EU ... pomoć u glasanju je dostupna osobama sa fizičkim, vizuelnim i intelektualnim invaliditetom, uz odobrenje izbornih vlasti. Takvo zakonodavstvo, međutim, često zahtijeva da službenik sa biračkog mjesta bude prisutan u glasačkoj kabini s glasačem i pomoćnikom, što može izazvati zabrinutost u pogledu tajnosti glasanja osobe kojoj je potrebna pomoć.”

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
29	Postoje li zakonske odredbe za pomoć pri glasanju od strane osobe po izboru osobe sa invaliditetom? Ako postoje, mora li prisustvovati i službenik s biračkog mjesta?	Pravni analitičar
30	U praksi, pruža li pomoć pri glasanju osoba po izboru osobe sa invaliditetom? Izgleda li da se ove odredbe poštuju? Je li tajnost glasanja garantirana?	Izborni analitičar

Alternativni mehanizmi glasanja

Trebalo bi da osobe sa invaliditetom mogu glasati na isti način kao i svi drugi birači. Ako se glasanje odvija na biračkim mjestima, treba osigurati uslove za osobe sa invaliditetom da glasaju lično na biračkim mjestima. U nekim slučajevima možda neće biti moguće pristupiti biračkom mjestu, u kom slučaju se mogu koristiti alternativni mehanizmi glasanja (AVM/AMG), kao što su mobilno, elektronsko ili glasanje putem pošte. Međutim, kako je konstatovao OHCHR 2011. godine, “alternativne metode glasanja treba koristiti samo u slučajevima kada je nemoguće ili izuzetno teško za osobe sa invaliditetom da glasaju na biračkim mjestima kao i svi ostali ... Uopćeno oslanjanje na glasanje uz pomoć i alternativno glasanje kao način obezbjeđivanja političkog učešća osoba sa invaliditetom neće biti u skladu sa općim obavezama koje su preuzele države potpisnice prema članovima 4. i 29. Konvencije [CRPD].”⁶⁰

AMG-i imaju prirodna ograničenja u pogledu tajnosti i integriteta. Uopćeno govoreći, postoji manja kontrola i smanjeni nadzor kod AMG-a, što dovodi do veće šanse da se tajnost ugrozi. Ovo dovodi do rizika da se zastrašivanje i pritisak koristi za manipulaciju glasovima ovih osoba. Stoga, ako zakonodavstvo dozvoljava postojanje AMG-a, neophodno je analizirati zaštitne mjere i postoji li povjerenje u mjere među osobama sa invaliditetom i među zainteresovanim stranama uopće.⁶¹

60 Stavovi 58. i 74, *Thematic Study of the UN High Commissioner for Human Rights on Participation in Political and Public Life by Persons with Disabilities* (Tematska studija visokog komesara UN-a za ljudska prava o učešću u političkom i javnom životu osoba sa invaliditetom), 2011. Dostupno na: http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session19/A-HRC-19-36_en.pdf.

61 Primjeri zaštitnih mjera obuhvataju definisane kriterijume podobnosti za AMG, proces prijave koji zahtijeva pismeno imenovanje potpisano od strane osobe koja se registruje, evidenciju prijava i mjere transparentnosti.

U CRPD-u se snažno naglašava pravo na život u zajednici u članu 19. u kojem se navodi da države potpisnice “priznaju jednako pravo da žive u zajednici i uživaju pravo izbora jednako sa drugim osobama i preduzet će efektivne i odgovarajuće mjere kako bi omogućile osobama sa invaliditetom da u potpunosti uživaju ovo pravo i njihovu punu uključenost i učešće u životu zajednice”. Međutim, neki ljudi mogu nastaviti da žive u zavodima, te je stoga važno analizirati odredbe koje su uključene da omoguću ovim građanima da glasaju, pogotovo ako ne mogu napustiti svoje prostorije. Također može biti problema sa tajnošću glasanja u aranžmanima za glasanje na licu mjesta koje posmatrači moraju provjeriti.

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
31	Postoje li zakonske odredbe o alternativnim metodama glasanja (kao što su mobilno glasanje, elektronsko glasanje ili glasanje putem pošte)? Ako postoje, jesu li predviđene zaštitne mjere?	Pravni analitičar
32	Ako postoje odredbe o alternativnim metodama glasanja (kao što je mobilno glasanje ili glasanje putem pošte), koliko se smatraju efikasnim na lokalnom nivou? Obezbjeđuju li tajnost glasanja? Postoje li dovoljne zaštitne mjere? Šta organizacije osoba sa invaliditetom na lokalnom nivou kažu o tim odredbama? Šta drugi izborni akteri na lokalnom nivou kažu o tim odredbama? Koje su praktične odredbe za osobe dugotrajno smještene u zavodima?	Izborni analitičar

C. Period nakon dana izbora

Nakon dana izbora posmatračka misija ODIHR-a može ispitati dostupnost informacija o rezultatima, pristup tužbama i žalbama i kako su se građani posmatrači bavili uključenošću osoba sa invaliditetom. Pokazatelje rezultata također treba razmatrati u vezi s brojem i procentom osoba sa invaliditetom koji su učestvovali u različitim svojstvima u izbornom procesu.

Informisanje o rezultatima

Da bi osobe sa invaliditetom znale rezultate izbora i mogle da provjeravaju objavljene ukupne cifre, informacije o pobjedničkim kandidatima / strankama i tabelarni podaci moraju biti dostupni u pristupačnim formatima. Stav 7.4 Kopenhaškog dokumenta OSCE-a obavezuje države da javno objave zvanične rezultate. Opći komentar 34. Komiteta UN-a za ljudska prava navodi da “države članice trebaju proaktivno dati u javnost vladine informacije od javnog interesa.”⁶² Da bi one bile dostupne osobama s različitim vrstama invaliditeta, neophodan je niz formata. Važno je da se takvi podaci daju ažurno, tj. da ostave vremena za pripremu i podnošenje tužbi i žalbi.

62 <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf>

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
33	Jesu li rezultati izbora dostupni u više formata, uključujući lako čitljivi format, Brajevo pismo, krupnu štampu ili prevođenje na znakovni jezik? Ako jesu, jesu li dostupni po objavljivanju tako da ostavljaju dovoljno vremena za podnošenje tužbi i žalbi?	Izborni analitičar

Tužbe i žalbe

U svakom izbornom procesu, neophodno je biti u mogućnosti podnijeti tužbe i žalbe kako bi se pristupilo pravnim lijekovima i promovisale poboljšane politike i prakse koje povećavaju ispunjavanje obaveza u oblasti ljudskih prava.⁶³ Ovo je važno u toku cijelog izbornog ciklusa, a posebno u post-izornoj fazi. Član 13. CRPD-a naglašava jednak pristup pravdi. Međutim, ovo je teško osigurati u praksi. Kao što je gore rečeno, osoba lišena poslovne sposobnosti može biti lišena mogućnosti da podnese žalbu i umjesto toga mora ići preko nekog drugog, kao što je staratelj. Štaviše, nepristupačnost i troškovi podnošenja tužbi i žalbi mogu nesrazmjerno uticati na osobe sa invaliditetom. Možda ne postoje informacije u pristupačnim formatima i nema razumijevanja prava osoba s invaliditetom. Traženje pravne zaštite može biti posebno teško ljudima koji smatraju da su žrtve diskriminacije na osnovu invaliditeta.

CRPD, Član 13 - Pristup pravdi

1. Države potpisnice će osigurati osobama sa invaliditetom stvaran pristup pravdi pod jednakim uslovima sa ostalima, uključujući kroz obezbjeđivanje proceduralnih prilagođavanja primjerenih starosnoj dobi osoba, da bi omogućile ostvarenje njihove stvarne uloge kao direktnih ili indirektnih učesnika, uključujući i kao svjedoka, u pravnim postupcima, uključujući istražne postupke i druge preliminarne faze postupka.

⁶³ Član 2.3 ICCPR-a glasi “3. Svaka država potpisnica ovog Pakta se obvezuje da će: a) osigurati da svaka osoba kojoj su ovdje priznata prava i slobode povrijeđeni, raspolaze djelotvornim pravnim lijekom”.

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
34	Jesu li informacije o tužbenim i žalbenim mehanizmima dostupne u više formata? Jesu li takve informacije dostupne lokalno, kao i na državnom nivou? Dobijaju li službenici koji vode izbore i žalbena tijela edukaciju za podizanje svijesti o učešću osoba sa invaliditetom?	Pravni analitičar
35	Postoje li prepreke u praksi za osobe sa invaliditetom pristupu tužbenim i žalbenim mehanizmima? Podnose li se tužbe i žalbe putem izborne administracije i pravosudnog sistema? Podnose li se tužbe drugim nepravosudnim institucijama (kao što su institucije za ljudska prava, tijela za ravnopravnost i uredi ombudsmana)? Koji su konkretni problemi osoba sa invaliditetom?	Pravni analitičar

Primjer dobre prakse u regionu OSCE-a

- Podrškom IFES-a, lokalna NVO je sprovedla dugoročnu misiju za posmatranje izbora koja se fokusirala na učešće osoba sa invaliditetom, sa DP-ima koji su pratili preko 300 političkih skupova i KP-ima koji su pokrivali preko 500 biračkih mjesta. Misija je dala 37 preporuka za poboljšanje efikasnosti izborne administracije, političkih subjekata, sistema tužbi i žalbi i civilnog društva.

Građani posmatrači

Značaj posmatranja izbora naglašen je u autoritativnom tumačenju člana 25. ICCPR-a. Opći komentar 25. Komiteta za ljudska prava glasi: "Trebala bi postojati nezavisna revizija procesa glasanja i brojanja glasova."⁶⁴ Grupe građana posmatrača koje podržavaju Deklaraciju o globalnim principima za nepristrasno praćenje i nadgledanje izbora od strane organizacija građana su preuzele obaveze vezane za osobe sa invaliditetom. Te organizacije "se obavezuju da u svoje izvještaje i preporuke uključe nalaze i preporuke o učešću u izbornim procesima ... drugih tradicionalno nedovoljno zastupljenih dijelova stanovništva, kao što su osobe sa invaliditetom ... kao i o koracima koje preduzimaju vlasti, učesnici na izborima i drugi akteri kako bi podstakli puno učešće takvih grupa i / ili ukloniti barijere za njihovo učešće".⁶⁵

64 ICCPR, Opći komentar 25, stav 20.

65 Dostupno na <http://www.gndem.org/declaration-of-global-principles>.

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
36	Pomažu li grupe građana posmatrača promovisanje punog učešća osoba sa invaliditetom u izbornom procesu? Prikupljaju li grupe građana posmatrača podatke i izvještavaju li o uključenosti osoba sa invaliditetom? Zalažu li se grupe građana posmatrača za uključenost osoba sa invaliditetom? Imaju li grupe građana posmatrača politike o uključivanju osoba sa invaliditetom u svojim organizacijama?	Izborni analitičar

Pokazatelji rezultata

Ovi pokazatelji pokazuju u kojoj mjeri osobe sa invaliditetom stvarno učestvuju, kao izabrani predstavnici, kandidati, birači, te u izornoj administraciji. Ako su osobe sa invaliditetom nedovoljno zastupljene, postoji veća dužnost države da preduzme dodatne mjere za podršku učešća. Kao što je već ranije rečeno, može biti teško dobiti ove podatke.

Iz dostupnih informacija, većina zemalja ukazuje na veoma nizak broj osoba sa invaliditetom u nacionalnim parlamentima. U izvještajima Komiteta CRPD-a se također izražava zabrinutost zbog nedovoljne zastupljenosti osoba sa invaliditetom kao kandidata na izborima i u organima izvršne vlast, te javnim organima.

#	Pitanja	Vodeći ekspert iz posmatračke misije
37	Koliko je osoba sa invaliditetom bilo u starom sazivu parlamenta i koliko ih je izabrano u novi saziv parlamenta? Koji procenat čine žene? Pružaju li zvanični izvori ove podatke?	Politički analitičar
38	Koliko osoba sa invaliditetom su kandidati? Koji procenat čine žene? Pružaju li zvanični izvori ove podatke? Slažu li se nezvanični izvori?	Politički analitičar
39	Koliko ljudi je registrirano kao osobe sa invaliditetom na biračkom spisku? Jesu li ovi podaci razvrstani po spolu? Postoje li podaci o tome koliko ih je stvarno glasalo? Pružaju li zvanični izvori ove podatke? Slažu li se nezvanični izvori? Kakvi su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom o procentu registriranih birača sa invaliditetom?	Izborni analitičar
40	Koliko osoba sa invaliditetom radi u izornoj administraciji? Koji procenat čine žene? Imaju li i osobe sa invaliditetom više funkcije u izornoj administraciji?	Izborni analitičar

Poglavlje 4: Rad ODIHR-ovih misija i posmatrača

Učešće osoba sa invaliditetom u izborima je oblast koja evoluiru u pravu i u praksi. Praćenje obaveza iz CRPD-a može pomoći da te obaveze postanu realnost, čime se poboljšava inkluzivnost izbora i vlada. Procjenjivanje ispunjavanja obaveza koje se odnose na učešće osoba sa invaliditetom u izborima zahtijeva ispitivanje postojećih zakona, politika, podataka i informacija o stvarnom provođenju izbora.

Često je teško prikupljati podatke o tome šta se stvarno dešava u praksi. Organizacije osoba sa invaliditetom i građani posmatrači imaju posebnu ulogu u prikupljanju i analizi takvih informacija. Građani posmatrači su dobro pozicionirani da sveobuhvatno prikupljaju informacije o različitim fazama izbornog procesa, s tim da prikupljaju podatke u cijeloj zemlji.

ODIHR-ove aktivnosti u vezi sa izborima su ograničene sredstvima koja su im na raspolaganju i zato su usmjerene na ključna pitanja od značaja za ispunjavanje obaveza i opredjeljenja koja se odnose na osobe sa invaliditetom. Osnovni tim analizira zakonodavstvo, politike i aktivnosti na centralnom nivou. Misije za posmatranje izbora (EOM) imaju dugoročne posmatrače (DP) i kratkoročne posmatrače (KP), koji mogu da na terenu prikupljaju podatke o realnosti učešća u cijeloj zemlji. Misije zatim izvještavaju o ključnim nalazima i identifikuju područja gdje postoji poštovanje Konvencije i gdje postoje propusti. Misije razmatraju prava osoba sa invaliditetom u ravnoteži sa svim ostalim izbornim pravima koja moraju

biti poštovana, kao što je navedeno u OSCE-ovim opredjeljenjima i drugim međunarodnim obavezama i standardima.

ODIHR je opredijeljen da podrži angažovanje i uključivanje osoba sa invaliditetom u svoje aktivnosti praćenja izbora. ODIHR nastoji osigurati maksimalne mogućnosti za njihovo učešće u granicama misija koje obično traju samo nekoliko mjeseci, kao i potrebu da ispuni dužnost organizacije da zaštiti sve domaće i međunarodno osoblje, koje ponekad radi u nesigurnim i izazovnim uslovima.

A. Misija za procjenu potreba (NAM)

Obično ODIHR upućuje misiju za procjenu potreba (NAM) u državu učesnicu četiri do šest mjeseci prije izbora. NAM procjenjuje predizbornu atmosferu i preporučuje je li poželjno posmatranje izbora i, ako jeste, koji vid posmatranja je najpogodniji. Svi izvještaji NAM-a se objavljuju u ODIHR-ovom dijelu internet stranice OSCE -a.

NAM - teze za aktivnosti:

- Prije NAM-a, nadležni savjetnik ODIHR-a za izbore provjerava je li zemlja ratificirala / pristupila Konvenciji i je li izrazila bilo kakve rezerve ili deklaracije. Mogu se pregledati izvještaji koje zemlja dostavlja Komitetu za primjenu CRPD-a, alternativni izvještaji i izvještaji u sjeni, te zaključna razmatranja Komiteta da se nađu činjenice o učešću na izborima. NAM također može provjeriti postoji li nacionalna strategija ili akcioni plan koji uključuju temu političke participacije osoba sa invaliditetom.
- Tokom NAM-a, tim će provjeriti sa izbornom administracijom jesu li preduzete mjere koje će omogućiti pristup osoba sa invaliditetom.
- Tokom NAM-a, tim će se sastati sa jednom ili više organizacija osoba sa invaliditetom da ih pita o njihovim stavovima o prioritetnim pitanjima koja se tiču osoba sa invaliditetom u izbornom procesu.
- Tokom NAM-a, tim će provjeriti kod političkih stranaka preduzimaju li sve interne mjere za promovisanje učešća osoba sa invaliditetom, i postoji li neka politika za osobe sa invaliditetom u odabiru kandidata.

B. Aktivnosti u vezi sa izborima

Radnje opisane u nastavku se odnose na izborne posmatračke misije (EOM) i ograničene izborne posmatračke misije (LEOM), ali se mogu primijeniti i na misije za ocjenu izbora (EAM) i timove eksperata za izbore (EET), u skladu sa utvrđenim potrebama, fokusom i resursima misije.

Pod nadzorom zamjenika šefa misije (DHoM), jedan od članova osnovnog tima se imenuje kao osoba za kontakte zadužena za uključenosť osoba sa invaliditetom. On ima dužnosť da podiže svijesť o Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom i o ovom priručniku, promovishe koordinaciju, sastaje se sa organizacijama osoba sa invaliditetom, te promovishe uključenosť osoba sa invaliditetom na koju se odnose različiti dijelovi izvještaja koji se objavljuju. Očekuje se da svi analitičari osnovnog tima analiziraju uključenosť osoba sa invaliditetom u okviru

područja koje ocjenjuju, kako je detaljnije navedeno u nastavku. Neka pitanja zahtijevaju doprinos nekoliko kolega iz osnovnog tima, sa tim da pravni analitičar, naprimjer, daje informacija o pravnom okviru, a izborni analitičar gleda šta se dešava u praksi.

Dva dobra opća izvora informacija o zemlji su: *Election Access* (Pristup izborima) (www.electionaccess.org/en/), i *DOTCOM* za zemlje koje imaju su povezane sa EU (www.disability-europe.net/dotcom).

EOM – teze za aktivnosti:⁶⁶

- DHoM, u diskusiji s članovima osnovnog tima, imenuje osobu za kontakte zaduženu za uključenost osoba sa invaliditetom.
- Osoba za kontakte zadužena za uključenost osoba sa invaliditetom obezbjeđuje da se priručnik distribuira i da stručnjaci iz osnovnog tima razumiju svoje dužnosti. Osoba za kontakte također vodi sastanke sa organizacijama osoba sa invaliditetom.
- Osoba za kontakte obezbjeđuje da se DP-i i KP-i upoznaju sa uključenošću osoba sa invaliditetom.
- Osoba za kontakte i DHoM pripremaju dijelove rezimea izvještaja i pregledaju doprinos izvještaju drugih kolega iz osnovnog tima koji se odnosi na uključenost osoba sa invaliditetom.

C. Dugoročni posmatrači (DP)

DP-i su regionalni članovi EOM-a i LEOM-a, koji prikupljaju informacije o tome šta se dešava na terenu širom zemlje prije dana izbora, na dan izbora i kasnije. Oni također podržavaju KP-e (u EOM-ima) u njihovom radu na terenu. Dakle, DP-i igraju ključnu ulogu u pomaganju misiji da sazna koja je *de facto* situacija u smislu poštovanja, zaštite i ispunjavanja izbornih prava osoba sa invaliditetom u svim krajevima.

Putem koordinatora DP-a, stručnjaci iz osnovnih timova će zatražiti od DP-a da prikupe informacije o tome šta se dešava na lokalnom nivou u vezi s učešćem osoba sa invaliditetom u izbornom procesu. O tome će ih osnovni tim obavijestiti nakon dolaska u zemlju. DP-i će obično analizirati sljedeća pitanja.

- **Da li je lokalna izborna administracija izvršila konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom?** Izgleda li da su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom ugrađeni, i, ako ne, zašto?
- **Da li izborna administracija pruža informacije na lokalnom nivou prema standardima pristupačnosti u više formata?** Obuhvataju li one edukaciju birača? Daje li informacije o pristupačnim biračkim mjestima? Obezbeđuju li ažuriranje općih informacija o izborima (npr. saopćenjima za štampu)? Bori li se izborna administracija protiv postojećih stereotipa tako što prikazuju osobe sa invaliditetom kako učestvuju na izborima?

66 Posebna pitanja za članove osnovnog tima se pominju u prethodnim dijelovima, kao i u Aneksu A.

- **Da li su lokalni mediji dostupni u više formata?** Obuhvata li ovo edukaciju birača i informacije o kampanji? Bore li se lokalni mediji protiv postojećih stereotipa tako što prikazuju osobe sa invaliditetom kako učestvuju na izborima? Finansira li se ovo javnim ili privatnim sredstvima?
- **Da li je proces registracije birača naporan osobama sa različitim vrstama invaliditeta, čime se rizikuje smanjen pristup?** Je li uslove za dobijanje identifikacionih dokumenata teško ispuniti? Moraju li osobe sa invaliditetom na bilo koji način prijaviti svoju invalidnost i, ako moraju, je li sistem efikasan?
- **Da li je proces kandidovanja naporan osobama sa različitim vrstama invaliditeta (čime se rizikuje smanjen pristup)?** Je li dostupna dodatna podrška osobama sa invaliditetom za kandidovanje?
- **Da li političke stranke /kandidati daju informacije u pristupačnim formatima osobama sa različitim vrstama invaliditeta?** Ako daju, rade li to sve stranke ili samo neke? Obuhvata li ovo glavna pitanja kampanje i / ili informacije o strankama?
- **Da li su mjesta predizbornih skupova primjerena za osobe sa invaliditetom? Kakav je fizički pristup?** Postoji li više oblika prezentacije (Naprimjer, znakovni jezik, lako čitljivi format ili titlovi)? Jesu li pristupačna za invalidska kolica bez pomoći? Daje li se dodatna podrška osobama sa invaliditetom? Raspravlja li se o uključenosti osoba sa invaliditetom?
- **Da li su zgrade koje inače koriste izborne vlasti i zgrade za glasanje pristupačne osobama sa različitim vrstama invaliditeta?** Ispunjavaju li zakonske standarde zemlje (ako ih ima)? Ako su samo neka biračka mjesta pristupačna, kako to utiče na učešće osoba s invaliditetom?
- **Pružaju li izborna administracija efikasnu obuku o uključenosti osoba sa invaliditetom?** Naglašava li prava osoba sa invaliditetom? Objavljuje li ključna pitanja, kao što su pristupačnost usluga, pomoć osobe po izboru osobe sa invaliditetom i dostupnost informacija?
- **Ako postoje odredbe o alternativnim metodama glasanja (kao što je mobilno glasanje ili glasanje putem pošte), koliko se smatraju efikasnim na lokalnom nivou?** Obezbeđuju li tajnost glasanja? Postoje li dovoljne zaštitne mjere? Šta organizacije osoba sa invaliditetom na lokalnom nivou kažu o tim odredbama? Šta drugi izborni akteri na lokalnom nivou kažu o tim odredbama? Koje su praktične odredbe za osobe dugotrajno smještene u lokalnim zavodima?
- **Da li su rezultati izbora dostupni u više formata, uključujući lako čitljivi format, Brajevo pismo, krupnu štampu ili prevođenje na znakovni jezik?** Ako jesu, jesu li dostupni po objavljivanju tako da ostavljaju dovoljno vremena za podnošenje tužbi i žalbi?
- **Pružaju li domaći tužbeni i žalbeni mehanizmi informacije prema standardima pristupačnosti u više formata?**
- **Da li su domaći tužbeni i žalbeni mehanizmi de facto pristupačni osobama sa invaliditetom?** Na koja prava se odnose?
- **Prikupljaju li grupe građana posmatrača na lokalnom nivou podatke o uključenosti osoba sa invaliditetom?**

D. Kratkoročni posmatrači (KP-i) i posmatranje na dan izbora

U ovom dijelu se govori o pitanjima koje će KP-i i drugi članovi EOM-a posmatrati na dan izbora. KP-i su raspoređeni na dan izbora širom zemlje, oni na terenu daju informacije o glasanju, brojanju i procesu tabeliranja rezultata. Kao i DP-i, ali sa užim fokusom, KP-i imaju ključnu ulogu u pomaganju misiji da sazna kakva je *de facto* situacija u smislu poštovanja, zaštite i ispunjavanja izbornih prava osoba sa invaliditetom na dan izbora. O tome će KP-ie upoznat osnovni tim nakon njihovog dolaska u zemlju.

ODIHR-ovi posmatrači imaju ograničeno vrijeme na svakom biračkom mjestu (obično ostanu otprilike 30 minuta) i više stvari koje treba provjeriti. Prema tome, posmatrači će se koncentrirati na dole navedena pitanja, iako se ona mogu razlikovati u zavisnosti od pravnog okvira zemlje i administrativnih aranžmana. Tipična pitanja i smjernice za formulare KP-a koje se koriste na glasačkim mjestima i centrima za tabeliranje mogu uključiti sljedeće:⁶⁷

#	Pitanje iz formulara EOM-a za dan izbora	Smjernice EOM-a za odgovarajuća pitanja
1	Jesu li informacije na glasačkom mjestu pristupačne u više formata za osobe sa različitim vrstama invaliditeta? (Da/Ne)	Višestruki formati informacija čine proces pristupačnim osobama sa različitim vrstama invaliditeta. Pristupačnost informacija može uključivati lako čitljive materijale, krupno štampane verzije, materijale na Brajevom pismu i audio-vizuelne materijale (uključujući i znakovni jezik).
2	Da li je glasačko mjesto fizički pristupačno osobama sa fizičkim invaliditetom? Je li raspored glasačkog mjesta pogodan za birače sa invaliditetom? (Da/Ne)	Ovo podrazumijeva da treba vidjeti je li biračko mjesto pristupačno osobi s fizičkim invaliditetom, tako da ona može tajno i sa dostojanstvom popuniti i ubaciti svoj glasački listić, bez posebne pomoći. Naprimjer, ako je potrebna pomoć oko podizanja kolica za nekoliko stepenica znači da zgrada nije pristupačna. Ovo također podrazumijeva provjeru može li neko u invalidskim kolicima popuniti i ubaciti svoj glasački listić tajno, bez pomoći, naprimjer, da ima glasačku kabinu koja je dovoljno niska za nekoga u invalidskim kolicima kao i kutiju za glasačke listiće.
3	Jesu li dostupni pomoćni alati za pomoć osobama sa senzornim invaliditetom? (Da/Ne)	Ovo omogućava ljudima sa senzornim invaliditetima da glasaju u tajnosti. Uključuju taktilne vodiče za glasanje, vodiče za glasanje na Brajevom pismu i povećala. Pokušajte da ih pogledate i saznate rade li, kao i znaju li ljudi kako da ih koriste u praksi i smatraju li ih korisnim.
4	Može li birač sa invaliditetom odabrati ko će mu pomoći? (Da/Ne/Ne znam)	Poštuje li se pravo birača da bira ko će mu pomoći? Je li se i službenik sa biračkog mjesta također pridružio (time kompromitujući tajnost glasanja)?

67 ODIHR-ova metodologija za prikupljanje podataka na dan izbora uključuje standardizovane obrasce koje popunjavaju posmatrači, koji se zasnivaju na kvantitativnim pokazateljima, kao i kvalitativnom izvještavanju DP-a.

E. Javno izvještavanje i preporuke

ODIHR-ovi EOM-i, LEOM-i, EAM-i i EET-i izvještavaju o velikom broju pitanja koja su relevantna za izbore. Stoga, misija mora sumirati i odrediti prioritete kako bi obuhvatila sveukupnu situaciju u vezi sa učešćem osoba sa invaliditetom u izbornom procesu i biti jasna kada govori o ključnim dobrim stranama i slabostima. S obzirom na ograničeni broj preporuka koje donosi misija, malo je vjerovatno da će biti više od nekoliko preporuka vezanih za uključenost osoba sa invaliditetom. Prema tome, misija treba odrediti prioritete u skladu sa specifičnom situacijom u zemlji. U procesu izrade zaključaka i preporuka koje se odnose na osobe sa invaliditetom, važno je imati razgovore sa organizacijama osoba sa invaliditetom da bi misija postigla maksimalno razumijevanje ovog pitanja i provjerila prioritete i preporuke. Ključne tačke koje se odnose na uključenost osoba sa invaliditetom trebaju uključiti preliminarnu izjavu o nalazima i zaključcima (za EOM-e i LEOM-e), koja se daje dan nakon izbora. Najsveobuhvatniji prikaz prava osoba sa invaliditetom biće dat u završnom izvještaju. Prava osoba sa invaliditetom treba navesti u izvršnom sažetku izvještaja gdje je to moguće, a svakako u završnom izvještaju. On treba uključiti opći zaključak, a zatim izvještavanje i preporuke o osobama sa invaliditetom treba uključiti u različite dijelove čitavog teksta.

Ako je zemlja potpisala, ali nije ratifikovala Konvenciju, i dalje može da se poziva na Konvenciju, jer je zemlja izrazila interes da bude vezana ovim ugovorom i njeni postupci ne bi trebali biti u suprotnosti sa ovim ugovorom. Ako zemlja nije potpisala ovaj ugovor niti mu je pristupila, može da se poziva na načela Konvencije, jer obim globalne ratifikacije znači da ugovor ima normativnu vrijednost, imajući na umu da se sama zemlja nije obavezala niti opredijelila za ovaj ugovor. U takvim slučajevima misija treba preporučiti ratifikaciju CRPD-a, u skladu sa opredjeljenjima OSCE-a.⁶⁸

Što su okvir i jezik koji misije koriste u izvještavanju više u skladu sa onima iz Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, to će izvještavanje biti jasnije i korisnije Komitetu za prava osoba sa invaliditetom. Isto važi i za preporuke, za koje bi trebalo izbjegavati da budu uopćene, nego da navode konkretne mjere koje se mogu implementirati i mjeriti. Primjeri preporuka mogu uključivati upućivanje na uklanjanje svih ograničenja u vezi sa glasačkim i kandidatskim pravima, uključujući i one zasnovane na individualnim sudskim odlukama o neuračunljivosti, u skladu sa Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom, ili na donošenje zakonskih odredbi o pomoći osobe po izboru osobe sa invaliditetom, također u skladu sa CRPD-om.

Kao i uvijek, misije ne bi trebale davati preporuke koje su previše preskriptivne, imajući u vidu da države imaju prostor slobodne ocjene u pogledu mjera koje koriste kako bi osigurale ispunjavanje ugovornih i političkih obaveza. Misije također:

- Ne trebaju preporučivati sudovima da odlučuju o ograničenjima prava glasa osoba sa mentalnim ili intelektualnim invaliditetom od slučaja do slučaja. Umjesto toga, misije trebaju promovisati standarde CRPD-a, tako što neće preporučivati nikakva ograničenja prava glasa na osnovu mentalnog ili intelektualnog invaliditeta.

⁶⁸ U skladu sa stavom 13.2 OSCE-ovog Bečkog dokumenta iz 1989. godine.

- Ne trebaju davati prioritet alternativnim načinima glasanja (kao što su mobilno glasanje, glasanje putem pošte i glasanje preko punomoćnika), već bi umjesto toga trebalo svuda uključiti pitanje učešća osoba sa invaliditetom putem univerzalnog dizajna. Fokus, gdje je to moguće, treba biti na poboljšanju pristupačnosti postojećih biračkih mjesta, a ne na alternativnim aranžmanima, pošto oni sami po sebi nose probleme u pogledu tajnosti i integriteta.

F. Provedba preporuka

Zemlje učesnice OSCE-a su se OSCE-ovim Istanbulskim dokumentom iz 1999. godine obavezale "da hitno postupaju prema ocjenama izbora i preporukama dobijenim od ODIHR-a". Od tada, provedba izbornih preporuka postaje sve važnija za zemlje učesnice OSCE-a, kao i za rad ODIHR-a u podržavanju zemalja u njihovim nastojanjima da dalje poboljšaju svoje izborne procese.⁶⁹

ODIHR nudi da se vrati u zemlju u kojoj je vršio posmatranje izbora i formalno prezentira svoj završni izvještaj. Na zahtjev zemlje učesnice, ODIHR može da preduzme aktivnosti za provedbu preporuka. One mogu uključivati pravne analize, pomoć u pravnoj ekspertizi u izradi zakona, detaljne procjene specifičnih izbornih komponenti, tehničke savjete, podršku organizacijama civilnog društva, posjete za srednjoročnu analizu, posredovanje i koordinaciju.

ODIHR promovira politički pluralizam i učešće nedovoljno zastupljenih grupa u procesima provedbe preporuka kao sredstvo za promovisanje jednakih mogućnosti za učešće u izborima. Tako ODIHR nastoji da se konsultuje sa organizacijama osoba sa invaliditetom i da ih uključi u svoje aktivnosti za provedbu preporuka i podstiče zemlje učesnice da na sličan način uključe i organizacije osoba sa invaliditetom.

Provedba preporuka – teze za aktivnosti:

- Tim ODIHR-a će se tokom posjete susresti sa organizacijama osoba sa invaliditetom kako bi predstavio završni izvještaj i uključio organizacije osoba sa invaliditetom u diskusije na okruglom stolu.
- Kada je to moguće, ODIHR-ov tim će uključiti pitanje učešća osoba sa invaliditetom i preporuke u diskusije o završnom izvještaju.
- Promovisati organizacije osoba sa invaliditetom koje su uključene u aktivnosti za provedbu preporuka i poboljšanje izbora.
- Ponuditi pomoć zemljama učesnicama OSCE-a u promovisanju učešća osoba sa invaliditetom u izbornim procesima, uključujući analizu izbornog zakona i praksi u pogledu usklađenosti sa CRPD-om.

⁶⁹ Za više informacija, pogledati ODIHR *Handbook on the Follow-up of Electoral Recommendations (ODIHR-ov Priručnik o provedbi izbornih preporuka)*, 2016. Dostupno na <http://www.osce.org/odihr/elections/119893>.

Primjer dobre prakse u regionu OSCE-a

U jednoj od država učesnica OSCE-a, Ured Ombudsmana osnovao je radnu grupu koja je razmatrala pitanja vezana za učešće osoba sa invaliditetom na izborima. Ova radna grupa uključila je predstavnike organizacija osoba s invaliditetom i drugih organizacija civilnog društva u izradu studije o tome je li obezbijedena pristupačnost glasačkih mjesta, kako to propisuje zakon. Radna grupa je predstavila rezultate studije, uključujući preporuke za poboljšanja, širokom spektru interesnih grupa na javnom post-izbornom skupu, a distribuirao ih je Ombudsmen vladinim institucijama. Radna grupa nastavila je svoje aktivnosti na sljedećim izborima, kako bi ocijenila ostvareni napredak i stepen do kojeg su provedene njene prethodne preporuke.

Aneks A – Pitanja za pojedinačne članove osnovnog tima

Pravni analitičar

#	Pitanja	Mogući izvori
1	Da li je država ratifikovala ili pristupila Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom i ako jeste, je li izrazila bilo kakve rezerve ili deklaracije relevantne za učešće na izborima (posebno za članove 29, 9. i 12.)? Je li država ratifikovala ili pristupila Fakultativnom protokolu CRPD-a? Je li država ratifikovala ili pristupila drugim relevantnim konvencijama? Je li nakon ratifikacije došlo do promjena u nacionalnom zakonodavstvu i jesu li te promjene bile u skladu sa obavezama države?	Status ratifikacije CRPD-a i fakultativnih protokola, internet stranica svih ugovora UN-a ⁷⁰
2	Da li je država podnijela izvještaj Komitetu za prava osoba sa invaliditetom o pitanju učešća na izborima? Jesu li podneseni izvještaj u sjeni ili alternativni izvještaji? Koja su zaključna razmatranja Komiteta vezana za izbornu učešće osoba sa invaliditetom? Je li država podnijela izvještaj drugim tijelima za praćenje ugovora o pitanjima vezanim za učešće osoba sa invaliditetom na izborima, kao što su Vijeće za ljudska prava UN-a ili Komitet za eliminaciju diskriminacije žena (CEDAW)?	Komitet za prava osoba sa invaliditetom (internet stranica) ⁷¹ Komiteti drugih ugovornih tijela (internet stranice)
3	Postoji li nacionalna strategija ili akcioni plan o osobama sa invaliditetom koji uključuju pravo na političko učešće? Postoji li mehanizam za preispitivanje implementacije i je li proces konsultativan? Postoji li javno izvještavanje?	Nadležno ministarstvo organizacija osoba sa invaliditetom
4	Postoje li opći pravni standardi u pogledu pristupačnosti informacija? Primjenjuju li se pravni standardi pristupačnosti i na izbornu administraciju, političke stranke i organizacije civilnog društva? Postoje li zakonski standardi o pristupačnosti za javne i privatne davaoce javnih informacija zasnovanih na internetu? Postoje li zakonski standardi pristupačnosti za javne i privatne audio-vizuelne medije?	Zakonodavstvo Nacionalna strategija ili akcioni plan Nadležno ministarstvo
5	Postoje li opći pravni standardi o pristupačnosti za zgrade i infrastrukturu uopće? Obuhvata li ovo izbornu administraciju, političke stranke i civilno društvo? Postoje li obavezni standardi za pristup zgradama nacionalnih i lokalnih vlasti?	Zakonodavstvo Nacionalna strategija ili akcioni plan Nadležno ministarstvo

⁷⁰ https://treaties.un.org/Pages/Treaties.aspx?id=4&subid=A&clang=_en.

⁷¹ <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/CRPDIndex.aspx>.

6	Postoje li eksplicitne zakonske odredbe o učešću osoba sa invaliditetom na izborima? Postoje li eksplicitne zakonske odredbe o nediskriminaciji u vezi sa učešćem osoba sa invaliditetom na izborima? Jesu li neadekvatan univerzalni dizajn i uskraćivanje razumnog prilagođavanja definisani kao oblici diskriminacije u nacionalnom zakonodavstvu?	Nediskriminatorni zakoni i zakoni o dostupnosti Ustav Izorno zakonodavstvo
7	Postoje li zakonski zahtjevi da se izborni podaci razvrstaju po različitim vrstama invaliditeta i spolu? Naprimjer, o biračima, kandidatima i onima koji su izabrani. Trebaju li takvi podaci biti javni? Postoje li odredbe o zaštiti podataka i, ako postoje, kako se tumače u vezi sa obavezama iz CRPD-a?	Zakonodavstvo
9	Postoje li zakonski uslovi za konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom i njihovo aktivno učešće u vezi sa izborima? Je li izborna administracija obavezna da se konsultuje na državnom i / ili lokalnom nivou? Postoje li neke obaveze za medije koji se finansiraju iz javnih sredstava da se konsultuju sa organizacijama osoba sa invaliditetom o prenošenju informacija o izborima?	Zakonodavstvo
10	Jesu li organizacije osoba sa invaliditetom konsultovane u bilo kojoj inicijativi za zakonodavne izmjene? Izgleda li da su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom ugrađeni? Ako nisu, šta je opravdanje (ako postoji)?	Parlament Organizacije osoba sa invaliditetom
13	Postoje li zakonska ograničenja učešća na izborima (kao kandidata ili birača) koja su povezana sa poslovnom sposobnošću? Ako postoje ograničenja, da li je potrebna pojedinačna sudska odluka o poslovnoj sposobnosti u pogledu prava glasa? Kada zakonodavstvo ne predviđa lišavanje poslovne sposobnosti, postoje li neki mehanizmi podrške za osobe s invaliditetom da ostvare svoje pravo glasa?	Zakonodavstvo
14	Da li su mehanizmi za tužbe i žalbe pravno dostupni licima čije je pravo glasanja ograničeno iz razloga poslovne sposobnosti? Je li moguće podnijeti žalbe nepravosudnim institucijama (kao što su institucije za ljudska prava, tijela za ravnopravnost itd.)?	Zakonodavstvo Nepravosudne institucije
15	Ako postoje zakonska ograničenja učešća u izborima na osnovu poslovne sposobnosti, postoje li zvanične statistike o broju pogođenih osoba? Postoje li izvještaji o zloupotrebi ograničenja poslovne sposobnosti?	Službene statistike Organizacije osoba sa invaliditetom
25	Postoje li zakonske odredbe kojima bi izborni procesi postali pristupačni preduzimanjem svih razumnih mjera? Postoje li standardi pristupačnosti za biračka mjesta? Odnose li se ovi standardi na različite vrste invaliditeta? Postoje li zakonske odredbe za glasanje osoba dugotrajno smještenih u zavodima?	Zakonodavstvo Nacionalna strategija ili akcioni plan
29	Da li u praksi pomoć pri glasanju pruža osoba po izboru osobe sa invaliditetom? Ako pruža, mora li službenik sa biračkog mjesta također biti prisutan?	Zakonodavstvo Tijela za upravljanje izborima (EMB)

31	Postoje li odredbe o alternativnim metodama glasanja (kao što je mobilno glasanje ili glasanje putem pošte)? Ako postoje, jesu li predviđene zaštitne mjere?	Zakonodavstvo EMB
34	Da li su informacije o tužbenim i žalbenim mehanizmima dostupne u više formata? Jesu li takve informacije dostupne lokalno, kao i na državnom nivou? Dobivaju li službenici koji vode izbore i žalbena tijela edukaciju za podizanje svijesti o učešću osoba sa invaliditetom?	EMB Sudovi/tribunali Nepravosudne institucije Nalazi DP-a/KP-a Organizacije osoba sa invaliditetom
35	Postoje li prepreke u praksi za osobe sa invaliditetom pristupu tužbenim i žalbenim mehanizmima? Podnose li se tužbe i žalbe putem izborne administracije i pravosudnog sistema? Podnose li se pritužbe drugim nepravosudnim institucijama (kao što su institucije za ljudska prava, tijela za ravnopravnost i uredi ombudsmana)? Koji su konkretni problemi osoba sa invaliditetom?	Sudovi/tribunali Nepravosudne institucije Nalazi DP-a/KP-a Organizacije osoba sa invaliditetom Grupe građana posmatrača

Izborni analitičar

#	Pitanja	Mogući izvori
8	Postoje li zakonski zahtjevi da se izborni podaci razvrstaju po različitim vrstama invaliditeta i spolu? Naprimjer, o biračima, kandidatima i onima koji su izabrani. Trebaju li takvi podaci biti javni? Postoje li odredbe o zaštiti podataka i, ako postoje, kako se tumače u vezi sa obavezama iz CRPD-a?	EMB Organizacije osoba sa invaliditetom
11	Da li je izborna administracija organizovala konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom i, ako nije, zašto nije? Izgleda li da su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom ugrađeni? Je li to bilo na državnom i lokalnom nivou? Ima li izborna administracija politiku o osobama sa invaliditetom? Ima li izborna administracija osobu za kontakte zaduženu za uključenost osoba sa invaliditetom?	EMB Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/KP-a
16	Pružaju li izborna administracija informacije u skladu sa standardima pristupačnosti i u različitim formatima, uključujući i materijale koji se lako čitaju i štampaju u krupnom formatu, vodiče za glasanje na Brajevom pismu i prevođenje na znakovni jezik? Jesu li takve informacije dostupne lokalno, kao i na državnom nivou? Obuhvataju li edukaciju birača? Uključuju li informacije o pristupačnim glasačkim mjestima? Obuhvataju li opće ažurne informacije o izborima (npr. saopćenja za javnost, najave, podatke)? Kakvi su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom o davanju informacija?	EMB Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/KP-a Grupe građana posmatrača

18	Da li je proces registracije birača naporan osobama s različitim vrstama invaliditeta, čime se rizikuje smanjen pristup? Postoje li prepreke za dobijanje identifikacije, čime se rizikuje smanjen pristup? Postoje li posebne mjere za osobe sa invaliditetom da se registruju za glasanje?	Zakonodavstvo Propisi o EMB Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/KP-a Grupe građana posmatrača
19	Da li je proces kandidovanja naporan osobama sa različitim vrstama invaliditeta, čime se rizikuje smanjen pristup? Je li dostupna dodatna podrška osobama sa invaliditetom da se prijave kao kandidati?	Zakonodavstvo Propisi o EMB Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/KP-a Grupe građana posmatrača
20	Pružila li izborna administracija efikasnu obuku o uključenosti osoba sa invaliditetom? Naglašava li prava osoba sa invaliditetom? Objašnjava li ključna pitanja, kao što su pristupačnost usluga, pomoć osobe po izboru osobe sa invaliditetom i dostupnost informacija? Ima li izborna administracija program obuke i edukacije o izborima za organizacije osoba sa invaliditetom?	EMB Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/KP-a Grupe građana posmatrača
26	Da li su zgrade koje inače koriste izborne vlasti i za glasanje pristupačne osobama s različitim vrstama invaliditeta? Ispunjavaju li zakonske standarde zemlje (ako postoje)? Mogu li se invalidska kolica koristiti bez pomoći? Mogu li osobe s fizičkim invaliditetom popuniti i ubaciti glasački listić tajno, bez pomoći? Ako se mogu koristiti samo na nekim biračkim mjestima, kako to utiče na učešće osoba sa invaliditetom?	EMB Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP/KP-a Grupe građana posmatrača
27	Da li su informacije o glasanju dostupne u pristupačnim formatima, uključujući i lako čitljive formate i krupnu štampu? Ako jesu, uključuju li one dovoljno uputstava za glasanje?	EMB Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/KP-a Grupe građana posmatrača
28	Postoje li pomoćni alati za omogućavanje glasanja osoba sa invaliditetom na glasačkim mjestima (Naprimjer, taktilni vodiči za glasanje, vodiči za glasanje na Brajevom pismu ili povećala)? Ako postoje, zna li osoblje kako da ih koristi? Znaju li birači da oni postoje i kako da ih koriste? Jesu li efikasni?	EMB Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/-KP-a Grupe građana posmatrača

30	Da li u praksi pomoć pri glasanju pruža osoba po izboru osobe sa invaliditetom? Izgleda li da se odredbe poštuju? Je li tajnost glasanja garantirana?	EMB Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/-KP-a Grupe građana posmatrača
32	Ako postoje odredbe o alternativnim metodama glasanja (kao što je mobilno glasanje ili glasanje putem pošte), koliko su efikasne u praksi na lokalnom nivou? Obezbjeđuju li tajnost glasanja? Postoje li dovoljne zaštitne mjere? Šta organizacije osoba sa invaliditetom na lokalnom nivou kažu o tim odredbama? Šta drugi izborni akteri na lokalnom nivou kažu o tim odredbama? Koje su praktične odredbe za osobe dugotrajno smještene u zavodima?	EMB Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/-KP-a Grupe građana posmatrača
33	Da li su rezultati izbora dostupni u više formata, uključujući lako čitljivi format, Brajevo pismo, krupnu štampu ili prevode na znakovni jezik? Ako jesu, jesu li dostupni po objavljivanju tako da ostavljaju dovoljno vremena za podnošenje tužbi i žalbi?	EMB Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/-KP-a Grupe građana posmatrača
36	Pomažu li grupe građana posmatrača promovisanje punog učešća osoba sa invaliditetom u izbornom procesu? Prikupljaju li grupe građana posmatrača podatke i izvještavaju li o uključenosti osoba sa invaliditetom? Zalažu li se grupe građana posmatrača za uključenost osoba sa invaliditetom? Imaju li grupe građana posmatrača politike o uključivanju osoba sa invaliditetom u svoje organizacije?	Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/-KP-a
39	Koliko ljudi je registrirano kao osobe sa invaliditetom na biračkom spisku? Jesu li ovi podaci razvrstani po spolu? Postoje li podaci o tome koliko ih je stvarno glasalo? Pružaju li zvanični izvori ove podatke? Slažu li se nezvanični izvori? Kakvi su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom o procentu registriranih birača sa invaliditetom?	EMB Organizacije osoba sa invaliditetom
40	Koliko osoba sa invaliditetom radi u izornoj administraciji? Koliko njih su žene? Imaju li i osobe sa invaliditetom i više položaje i uloge unutar izborne administracije?	EMB

Politički analitičar

#	Pitanja	Mogući izvori
21	Daju li političke stranke /kandidati informacije u pristupačnim formatima osobama sa različitim vrstama invaliditeta? Ako daju, rade li to sve stranke ili samo neke? Obuhvata li ovo glavna pitanja kampanje i / ili informacije o strankama?	Političke stranke / kandidati Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/KP-a Grupe građana posmatrača
22	Postoji li dodatna podrška osobama sa invaliditetom? Jesu li obezbijedena dodatna sredstva kako bi se pokrili troškovi kampanje? Jesu li predizborni skupovi inkluzivni za osobe sa invaliditetom? Jesu li prostorije fizički pristupačne? Postoji li više oblika prezentacije (Naprimjer, znakovni jezik, titlovi ili materijali u lako čitljivom formatu)? Raspravlja li se o uključenosti osoba sa invaliditetom?	Političke stranke / kandidati Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/KP-a Grupe građana posmatrača
23	Imaju li političke stranke / kandidati politike kojima promovišu prava osoba sa invaliditetom i / ili učešće osoba sa invaliditetom u strankama i kao kandidata? Imaju li podatke o osobama sa invaliditetom unutar stranke? Imaju li nešto o uključivanju osoba sa invaliditetom u svojim manifestima? Dobijaju li političke stranke finansijsku podršku koju pruža država kako bi povećale učešće osoba sa invaliditetom u svojim strukturama?	Političke stranke / kandidati Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi DP-a/KP-a Grupe građana posmatrača
37	Koliko je osoba sa invaliditetom bilo u starom sazivu parlamenta i koliko ih je izabrano u novi saziv parlamenta? Koji procenat čine žene? Pružaju li zvanični izvori ove podatke?	Službene statistike Parlament EMB Organizacije osoba sa invaliditetom
38	Koliko osoba sa invaliditetom se kandidovalo? Koji procenat čine žene? Pružaju li zvanični izvori ove podatke? Slažu li se nezvanični izvori?	EMB Organizacije osoba sa invaliditetom

Medijski analitičar

#	Pitanja	Mogući izvori
12	Da li su mediji finansirani iz javnih sredstava obavili konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom o pristupačnosti u pogledu izvještavanja o kampanji i informacija o izborima? Izgleda li da su ugrađeni stavovi organizacija osoba sa invaliditetom?	Mediji finansirani iz javnih sredstava Organizacije osoba sa invaliditetom
17	Pružaju li mediji finansirani iz javnih sredstava informacije vezane za izbore prema standardima pristupačnosti u više formata? Ako pružaju, obuhvata li ovo edukaciju birača i informacije o kampanji? Imaju li kandidati sa invaliditetom pristup medijima koji je jednak pristupu ostalih kandidata? Kakvi su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom o pružanju informacija od strane medija finansiranih iz javnih sredstava? Šta je sa privatnim medijima?	Posmatranje medija koje vrši EOM Organizacije osoba sa invaliditetom Mediji finansirani iz javnih sredstava Privatni mediji
24	Imaju li mediji koji se finansiraju iz javnih sredstava bilo kakvu politiku ili praksu za promovisanje učešća osoba sa invaliditetom ili za raspravljanje o uključenosti osoba sa invaliditetom u kampanjama? Daju li javni mediji informacije u kampanjama u višestruko pristupačnim formatima? Imaju li neki privatni mediji takve politike ili prakse? Je li izvještavanje predstavljeno iz perspektive zasnovane na pravima?	Posmatranje medija koje vrši EOM Organizacije osoba sa invaliditetom Mediji finansirani iz javnih sredstava Privatni mediji

Aneks B - Glavne važeće pravne odredbe i politička opredjeljenja

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (ICCPR), 1966.

2.1. Svaka država potpisnica ovog Pakta se obavezuje da će poštivati i jamčiti prava priznata u ovom Paktu svim osobama na svom području i područjima koja se nalaze pod njenom jurisdikcijom bez obzira na razlike, kao što su rasa, boja kože, spol, jezik, vjera, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, imovina, rođenje ili neka druga okolnost.

25. Svaki građanin mora imati pravo i mogućnost da bez ikakvih razlika navedenih u članu 2. i bez neosnovanih ograničenja:

- (a) učestvuje u vođenju javnih poslova, direktno ili preko slobodno izabranih predstavnika;
- (b) bira i bude biran na poštenim povremenim izborima sa općim i jednakim biračkim pravom koji se moraju provoditi tajnim glasanjem, na način kojim se jamči slobodno izražavanje volje birača;
- (c) ima pristup javnim službama u svojoj zemlji u skladu s načelom opće jednakosti.

OSCE-ov Moskovski dokument, 1991.

41. Zemlje učesnice su odlučile

- 1 – da obezbijede zaštitu ljudskih prava osoba sa invaliditetom;
- 2 – da preduzmu korake kako bi se obezbijedile jednake mogućnosti za takve osobe da u potpunosti učestvuju u životu svog društva;
- 3 – da promovišu odgovarajuće učešće takvih osoba u donošenju odluka u oblastima koje se tiču njih;
- 4 – da podstiču usluge i obuku socijalnih radnika za stručnu i socijalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom;
- 5 – da podstaknu povoljne uslove za pristup osoba sa invaliditetom javnim objektima i uslugama, stanovanju, saobraćaju i kulturnim i rekreativnim aktivnostima.

Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (CRPD), 2008.

Član 2 - Definicije

U smislu ove Konvencije:

»Komunikacija« obuhvata jezike, prikazivanje tekstova, vodič za glasanje na Brajevom pismu, taktilnu komunikaciju, krupnu štampu, pristupačne multimedije, kao i jednostavan jezik i ljude-čitače, te pisane, audio i augmentativne i alternativne oblike, sredstva i formate komunikacija, uključujući pristupačne informacione i komunikacione tehnologije;

»Jezik« obuhvata govorne i znakovne jezike i druge oblike negovornih jezika;

»Diskriminacija po osnovu invalidnosti« znači svako pravljenje razlike, isključivanje ili ograničavanje po osnovu invalidnosti čiji cilj ili posljedica jeste ograničavanje ili poništavanje priznanja, uživanja ili provođenja svih ljudskih prava i osnovnih sloboda u oblastima politike, ekonomije, socijalnih, kulturnih, građanskih prava i bilo kojoj drugoj oblasti. Diskriminacija uključuje sve oblike diskriminacije, uključujući uskraćivanje razumnog prilagođavanja;

»Razumno prilagođavanje« su neophodne i odgovarajuće modifikacije i adaptacije koje ne predstavljaju nesrazmjerno ili neprimjereno opterećenje, a potrebne su u konkretnim slučajevima kako bi se osobama sa invaliditetom garantiralo uživanje ili ostvarivanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda na jednakim osnovama;

»Univerzalni dizajn« predstavlja dizajniranje proizvoda, okruženja, programa i usluga tako da sve osobe mogu u najvećoj mogućoj mjeri da ih koriste bez dodatnih adaptacija. »Univerzalni dizajn« ne isključuje postojanje sredstava za pružanje pomoći i pomagala za određene kategorije osoba sa invaliditetom kada su im takva sredstva potrebna.

Član 4- Opće obaveze

1. Države potpisnice obavezuju se da će osigurati i promovisati puno ostvarivanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve osobe sa invaliditetom bez ikakve diskriminacije po osnovu invalidnosti. Da bi to ostvarile, države potpisnice obavezuju se da će:

- (a) Usvojiti sve odgovarajuće zakonodavne, administrativne i druge mjere kako bi provele prava priznata ovom Konvencijom;
- (b) Preduzeti sve odgovarajuće mjere, uključujući zakonodavne, radi izmjene, opozivanja ili poništavanja svih zakona, podzakonskih akata, običaja i prakse koji predstavljaju diskriminaciju osoba sa invaliditetom;
- (c) Uzeti u obzir pitanja zaštite i promovisanje ljudskih prava osoba sa invaliditetom prilikom formulisanja i primjene svake politike i svih programa;
- (d) Uzdržati se od preduzimanja bilo kog akta ili prakse koja nije u skladu sa ovom Konvencijom i osigurati da se javne vlasti i ustanove ponašaju u skladu sa Konvencijom;
- (e) Preduzeti sve odgovarajuće mjere kako bi uklonili diskriminaciju po osnovu invalidnosti koju vrši bilo koja osoba, bilo koja organizacija ili privatni preduzetnik;
- (f) Vršiti i promovisati istraživanje i razvoj dobara, usluga, opreme i objekata dizajniranih u skladu s načelima univerzalnog dizajna, definisanog u članu 2. ove Konvencije, koje iziskuju najmanji mogući stepen prilagođavanja kako bi zadovoljile posebne potrebe osoba sa invaliditetom uz najnižu moguću cijenu i promovisati primjenu univerzalnog dizajna u izradi standarda i smjernica;
- (g) Vršiti i promovisati istraživanje i razvoj, promovisati dostupnost novih tehnologija, uključujući informacijske i komunikacijske tehnologije, pomagala za kretanje, sredstava, tehnologije koja je pogodna za pružanje pomoći osobama sa invaliditetom, dajući prednost tehnologijama izrađenim po pristupačnim cijenama;
- (h) Pružati pristupačne informacije osobama sa invaliditetom o pomagalima za kretanje, sredstvima i tehnologiji pogodnoj za pružanje pomoći, uključujući nove tehnologije, kao i drugim oblicima pomoći, službama podrške i pogodnostima;

- (i) Promovisati edukaciju stručnjaka i osoblja koje radi sa osobama sa invaliditetom u oblasti prava priznatih ovom Konvencijom kako bi bolje pružale pomoć i usluge garantirane i proistekle iz pomenutih prava.

3. Prilikom formulisanja i sprovođenja politike i zakonodavstva usmjerenih na primjenu ove Konvencije, kao i u drugim procesima donošenja odluka o pitanjima koja se neposredno tiču osoba sa invaliditetom, države potpisnice će to činiti uz bliske konsultacije i aktivno učešće osoba sa invaliditetom, uključujući djecu sa invaliditetom, kroz organizacije koje ih predstavljaju i zastupaju.

Član 5 – Ravnopravnost i nediskriminacija

1. Države potpisnice priznaju da su sve osobe jednake pred zakonom i imaju pravo na jednaku zaštitu pred zakonom i uživanje jednakih blagodati zakona, bez ikakve diskriminacije.
2. Države potpisnice zabranjuju bilo kakvu diskriminaciju po osnovu invaliditeta i garantiraju svim osobama sa invaliditetom jednaku i efektivnu pravnu zaštitu od diskriminacije po bilo kom osnovu.
3. Da bi promovisale ravnopravnost i ukinuli diskriminaciju, države potpisnice će preduzeti sve odgovarajuće korake kako bi osigurale razumno prilagođavanje.
4. Posebne mjere neophodne za postizanje i ubrzavanje *de facto* jednakosti osoba sa invaliditetom neće se smatrati diskriminacijom po osnovu invalidnosti shodno odredbama ove Konvencije.

Član 6 – Žene sa invaliditetom

1. Države potpisnice priznaju da su žene i djevojčice sa invaliditetom izložene višestrukoj diskriminaciji i u tom smislu će preduzeti mjere radi osiguravanja punog i ravnopravnog uživanja svih ljudskih prava i osnovnih sloboda od strane žena i djevojčica sa invaliditetom.
2. Države potpisnice će preduzeti sve odgovarajuće mjere kako bi osigurale pun razvoj, napredak i osnaživanje žena, radi garantiranja vršenja i uživanja njihovih ljudskih prava i osnovnih sloboda iz ove Konvencije.

Član 8 – Podizanje nivoa svijesti o pitanjima invalidnosti

1. Države potpisnice obavezuju se da odmah preduzmu efektivne i odgovarajuće mjere radi:
 - (a) Podizanja nivoa svijesti o osobama sa invaliditetom u cijelom društvu, uključujući na nivou njihovih porodica, i promovisanja poštovanja prava i dostojanstva ovih osoba;
 - (b) Borbe protiv stereotipa, predrasuda o osobama sa invaliditetom i štetnih postupaka vezanih za ove osobe u svim oblastima života, uključujući one zasnovane na spolu i starosnoj dobi;
 - (c) Podizanja nivoa svijesti o doprinosima i sposobnostima osoba sa invaliditetom.
2. Ove mjere, između ostalog, uključuju:
 - (a) Pokretanje i održavanje efektivnih kampanja za podizanje nivoa svijesti javnosti usmjerenih na:
 - (i) Podsticanje prihvatanje prava osoba sa invaliditetom;

- (ii) Promovisanje pozitivnog gledanja na osobe sa invaliditetom i većeg stepena društvene svijesti o ovim osobama;
- (iii) Promovisanje vještina, vrijednosti, sposobnosti i doprinosa osoba sa invaliditetom na radnom mjestu i tržištu rada;
- (b) Podizanje nivoa svijesti kako bi se izgradio odnos poštovanja prema pravima osoba sa invaliditetom, uključujući rad s djecom, počev od najranijeg uzrasta pa kroz sve nivoje obrazovnog sistema;
- (c) Podsticanje individualnih medija da prezentuju sliku o osobama sa invaliditetom koja bi bila u skladu sa ciljevima ove Konvencije;
- (d) Promovisanje programa edukacije za podizanje nivoa svijesti o osobama sa invaliditetom i njihovim pravima.

Član 9 - Pristupačnost

1. Da bi osobama sa invaliditetom omogućile da samostalno žive i u potpunosti učestvuju u svim aspektima života, države potpisnice će preduzeti odgovarajuće mjere da osobama sa invaliditetom, na osnovu jednakosti s drugima, osiguraju pristup fizičkom okruženju, prijevozu, informacijama i komunikacijama, uključujući informacijske i komunikacijske tehnologije, kao i drugim uslugama i objektima namijenjenim javnosti, kako u urbanim tako i u ruralnim sredinama. Ove mjere, koje će uključivati identifikaciju i uklanjanje prepreka i barijera pristupačnosti, između ostalog će se primijenjivati na:

- (a) Zgrade, puteve, prijevoz i druge unutrašnje i spoljne objekte i postrojenja, uključujući škole, stambene objekte, medicinske ustanove i radna mjesta;
 - (b) Informacije, komunikacije i druge usluge, uključujući elektronske usluge i službe i servise za slučaj vanrednih situacija.
2. Države potpisnice će također preduzeti odgovarajuće mjere kako bi:
- (a) Razvile, podsticale i nadzirale primjenu minimalnih standarda i smjernica za pristupačnost zgrada i usluga otvorenih za javnost, ili namijenjenih javnosti;
 - (b) Osigurale da privatna lica i preduzetnici koji pružaju usluge i drže objekte otvorene za javnost, ili namijenjene javnosti, uzmu u obzir sve aspekte pristupačnosti za osobe sa invaliditetom;
 - (c) Pružile trening i obuku o pitanjima pristupačnosti relevantnim za osobe sa invaliditetom svim relevantnim subjektima i akterima;
 - (d) Obezbijedile natpise na Brajevom pismu i u lako čitljivom formatu u zgradama i drugim objektima otvorenim za javnost, ili namijenjenim javnosti;
 - (e) Obezbijedile druge oblike pomoći uživo i putem posrednika, uključujući vodiče, čitače i prevodioce na znakovni jezik, kako bi olakšali pristup zgradama i drugim objektima otvorenim za javnost, ili namijenjenim javnosti;
 - (f) Promovisale druge odgovarajuće oblike pomoći i podrške osobama sa invaliditetom kako bi im osigurale pristup informacijama;
 - (g) Promovisale pristup za osobe sa invaliditetom novim komunikacijskim tehnologijama i sistemima, uključujući internet;
 - (h) Promovisale dizajniranje, razvoj, proizvodnju i distribuciju pristupačnih informacijskih i komunikacijskih tehnologija i sistema u ranoj fazi kako bi informatičko društvo postalo pristupačno po najnižoj cijeni.

Član 12 - Jednako priznavanje pred zakonom

1. Države potpisnice potvrđuju ponovo da osobe sa invaliditetom svuda imaju pravo da budu priznate kao osobe jednake pred zakonom.
2. Države potpisnice priznaju da osobe sa invaliditetom uživaju poslovnu sposobnost na jednakim osnovama sa drugim licima u svim aspektima života.
3. Države potpisnice će preduzeti odgovarajuće mjere da osobama sa invaliditetom omogućе pristup podršci koja im može biti potrebna za ostvarivanje njihove poslovne sposobnosti.
4. Države potpisnice će osigurati da sve mjere koje se odnose na uživanje poslovne sposobnosti predviđaju odgovarajuće i efektivne mehanizme zaštite koji će spriječiti zloupotrebe, u skladu sa odredbama međunarodnog javnog prava o ljudskim pravima. Ti mehanizmi zaštite će osigurati da mjere vezane za uživanje poslovne sposobnosti poštuju prava, volju i sklonosti dotične osobe, da isključe svaki sukob interesa i nedozvoljeno miješanje, budu proporcionalne okolnostima u kojoj se svaka osoba nalazi, da se primjenjuju u najkraćem mogućem periodu i da podliježu redovnoj reviziji od strane nadležnog, nezavisnog i nepristrasnog organa ili sudskog tijela. Zaštitni mehanizmi trebaju biti proporcionalni stepenu u kom mjere utiču na prava i interese osoba sa invaliditetom.

Član 13 - Pristup pravdi

1. Države potpisnice će osigurati osobama sa invaliditetom efektivan pristup pravdi pod jednakim uslovima sa ostalima, uključujući kroz obezbjeđivanje proceduralnih prilagođavanja primjerenih dobi osoba, da bi olakšale njihove efektivne uloge kao direktnih ili indirektnih učesnika, i kao svjedoka, u svim pravnim postupcima, uključujući istražne postupke i druge preliminarne faze postupka.

Član 19 – Samostalni život i uključenost u lokalnu zajednicu

Države potpisnice ove Konvencije osobama sa invaliditetom priznaju jednako pravo da žive u zajednici i uživaju pravo izbora jednako kao i druge osobe, i preduzet će efektivne i odgovarajuće mjere kako bi omogućile osobama sa invaliditetom da u potpunosti uživaju ovo pravo i njihovu punu uključenost i učešće u životu zajednice, uključujući preduzimanje mjera kako bi osigurale da:

- (a) Osobe sa invaliditetom imaju mogućnost da izaberu mjesto prebivališta, s kim će i gdje će živjeti, pod jednakim uslovima kao i drugi, i neće biti obavezne da žive pod specifičnim aranžmanima;
- (b) Osobe sa invaliditetom imaju pristup nizu usluga podrške u svojim domovima, zavodima za smještaj i lokalnoj zajednici, uključujući personalnu asistenciju neophodnu radi podrške uključenosti i životu u zajednici i sprečavanja izolacije ili isključenosti iz zajednice;
- (c) Usluge u lokalnoj zajednici koje su na raspolaganju općoj populaciji trebaju biti dostupne osobama sa invaliditetom pod jednakim uslovima i u skladu sa potrebama osoba sa invaliditetom.

Član 29 – Učešće u političkom i javnom životu

Države potpisnice će osobama sa invaliditetom garantirati njihova politička prava i mogućnost da ta prava uživaju na osnovu jednakosti s drugima i obavezuju se da:

- (a) Osiguraju da osobe sa invaliditetom mogu da ostvare efektivno i puno učešće u političkom i javnom životu na osnovama jednakosti s drugima, neposredno ili

- preko slobodno izabranih predstavnika, uključujući pravo i mogućnost građana sa invaliditetom da biraju, budu birani, između ostalog kroz:
- (i) Osiguravanje da izborni postupak, izborna mjesta i materijali budu odgovarajući, pristupačni i lako razumljivi;
 - (ii) Zaštitu prava građana sa invaliditetom na tajno glasanje na izborima i referendnumima bez zastrašivanja, na mogućnost kandidovanja i vršenja svih javnih funkcija na svim nivoima vlasti, olakšavajući upotrebu tehnologija pogodnih za pružanje pomoći i novih tehnologija kada je to primjereno;
 - (iii) Garantiranje izražavanja slobodne volje osoba sa invaliditetom kao birača i u tu svrhu, kada je potrebno, dopuštanje pružanja pomoći prilikom glasanja građanima sa invaliditetom na njihov zahtjev i od strane osobe koju oni odaberu;
- (b) Aktivno promovišu okruženje u kome će osobe sa invaliditetom, bez diskriminacije i na osnovu jednakosti s drugima, moći da ostvare puno i efektivno učešće u vođenju javnih poslova, i podstiču učešće ovih osoba u javnim poslovima, uključujući:
- (i) Učešće u nevladinim organizacijama i udruženjima koje se bave političkim i javnim životom zemlje, i u aktivnostima i vođenju političkih stranaka;
 - (ii) Osnivanje organizacija osoba sa invaliditetom i priključivanje takvim organizacijama koje će predstavljati osobe sa invaliditetom na međunarodnom, državnom, regionalnim i lokalnim nivoima.

Član 31 - Prikupljanje statističkih podataka

“1. Države potpisnice obavezuju se da prikupljaju odgovarajuće informacije, uključujući statistike i podatke za istraživanja, kako bi bile u stanju da formulišu i provode politike usmjerene na ostvarivanje ove Konvencije. Proces prikupljanja i održavanja podataka će biti:

- (a) U skladu sa pravno ustanovljenim mehanizmima zaštite, uključujući zakonodavstvo o zaštiti podataka, kako bi osigurale povjerljivost i poštovanje privatnosti osoba sa invaliditetom;
- (b) U skladu sa međunarodno prihvaćenim normama o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda i etičkim principima kod prikupljanja i korištenja statističkih podataka.

2. Podaci prikupljeni u skladu sa odredbama ovog člana će biti razvrstani prema potrebi i korišteni da bi se državama potpisnicama olakšalo ocjenjivanje provođenja obaveza preuzetih ovom Konvencijom, kao i da bi se identifikovale prepreke s kojima se osobe sa invaliditetom suočavaju u ostvarivanju svojih prava.

3. Države potpisnice će preuzeti odgovornost za distribuciju ovih statističkih podataka i osiguravanje da oni budu pristupačni osobama sa invaliditetom i ostalima.”

Ciljevi održivog razvoja

Na političkom nivou, ciljevi održivog razvoja, usvojeni od strane šefova država i vlada na samitu UN-a u septembru 2015. godine, uključuju i pitanja koja se tiču invaliditeta.⁷² Što se tiče smanjivanja nejednakosti, ciljevi održivog razvoja obavezuju države da “Do kraja 2030. osnaže i promovišu socijalnu, ekonomsku i političku uključenost svih, bez obzira

72 (A/RES/70/1). SDG-i su formalno poznati kao “*Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*” (“Transformisanje našeg svijeta: Agenda 2030 za održivi razvoj”).

na starost, spol, invaliditet,...” Što se tiče promovisanja mira, pravde i jakih institucija, jedan od pokazatelja je procenat pozicija u javnim institucijama koje zauzimaju osobe sa invaliditetom u odnosu na broj cjelokupnog stanovništva.

Revidirana interpretativna deklaracija Venecijanske komisije, 2011.

*Revised Interpretative Declaration to the Code of Good Practice in Electoral Matters on the Participation of People with Disabilities in Elections*⁷³ (Revidirana interpretativna deklaracija o Kodeksu dobre prakse u izbornim pitanjima o učešću osoba sa invaliditetom na izborima)

I. KODEKS DOBRE PRAKSE U IZBORNIM PITANJIMA, koji je usvojila Evropska komisija za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija) u oktobru 2002. godine, glasi: “Pet osnovnih načela evropskog izbornog naslijeđa *jesu opće, jednako, slobodno, tajno i neposredno biračko pravo*. Pored toga, izbori se moraju održavati redovno.” (tačka I). Kodeks dalje navodi u tački I.1.1 da “Opće biračko pravo u načelu znači da svaki pojedinac ima pravo birati i biti biran”.

1. Stoga osobe sa invaliditetom trebaju biti u stanju da ostvaruju svoje pravo glasa i učestvuju u političkom i javnom životu kao izabrani predstavnici na ravnopravnoj osnovi s drugim građanima. Učešće svih građana u političkom i javnom životu i demokratskom procesu je od suštinskog značaja za razvoj demokratskih društava.

II. SLJEDEĆI KONCEPTI DOPUNJAVAJU PRINCIPE NAVEDENE U KODEKSU

1. Opće biračko pravo

2. Opće biračko pravo je fundamentalno načelo evropske izborne baštine. Ljudi sa invaliditetom ne smiju biti diskriminirani u ovom pogledu, u skladu sa članom 29. Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom⁷⁴ i sudskom praksom Evropskog suda za ljudska prava.⁷⁵

3. Izborni postupci i objekti za glasanje trebali bi biti dostupni osobama sa invaliditetom kako bi mogli da ostvaruju svoja demokratska prava i, ako je to potrebno, omogućiti pružanje pomoći kod glasanja, vodeći računa o tome da bi glasanje moralo biti individualno (Kodeks, tačka I.4.b).

4. Primjena načela univerzalnog dizajna⁷⁶ i direktno i / ili indirektno učešće korisnika u svim fazama dizajna predstavljaju efikasno sredstvo za poboljšanje pristupa glasačkim mjestima i izbornim procedurama za glasanje i za dobijanje informacija o izborima.

73 Dostupno na [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)045-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)045-e).

74 Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom usvojena je 13. decembra 2006. godine u Ujedinjenim nacijama u Njujorku.

75 Evropski sud za ljudska prava, predmet Kiss protiv Mađarske, tužba br. 38832/06, presuda 20. maj 2010. Pogledati posebno stavove 43-44, uz pozivanje na član 29. UN-ove Konvencije.

76 Preporuka CM/Rec(2009)8 Komiteta ministara državama članicama o postizanju punog učešća putem Univerzalnog dizajna: Univerzalni dizajn je strategija koja ima za cilj da dizajn i sastav različitih okruženja, proizvoda, komunikacija, informacionih tehnologija i usluga učini pristupačnim i razumljivim svima, kao i upotrebljivim svima u najvećoj mjeri na najnezavisniji i najprirodniji način, po mogućnosti bez potrebe za prilagodavanjem ili specijalizovanim rješenjima. Smatra se da se izrazi “dizajn za sve”, “integralna pristupačnost”, “pristupačni dizajn”, “inkluzivni dizajn”, “dizajn bez prepreka”, “transgeneracijski dizajn” i “pristupačnost za sve” svi stiču terminu “univerzalni dizajn” koji se koristi u ovom tekstu.

2. Jednako biračko pravo

5. Načelo “ravnopravnosti stranaka i kandidata mora biti zajamčeno” (Kodeks, tačka I.2.3.a). Primjenu ovog načela treba proširiti tako da uključuje jednake mogućnosti za osobe sa invaliditetom koje se kandidiraju na izborima.

3. Slobodno biračko pravo

6. Ispunjavajući dužnost da “omogući biračima da se upoznaju s listama i kandidatima na izborima” (Kodeks, tačka I.3.1.b.ii), javni organi moraju osigurati da su gore-navedene informacije dostupne i pristupačne, u najvećoj mogućoj mjeri i uzimajući u obzir načelo razumnog prilagođavanja,⁷⁷ u svim neophodnim alternativnim formatima pod ograničenjem srazmjernosti, zakonske regulacije i realne izvodljivosti. Ove informacije će biti lako čitljive i razumljive.

4. Tajno glasanje

7. Pravo osoba sa invaliditetom da glasaju tajno treba zaštititi, između ostalog, “garantirajući slobodno izražavanje volje osoba sa invaliditetom kao birača i u tu svrhu, po potrebi, na njihov zahtjev, omogućavajući upotrebu tehnologija pogodnih za pružanje pomoći i / ili pomoć osobe po njihovom izboru kod glasanja,⁷⁸” u uslovima koji osiguravaju da odabrana osoba ne vrši nepotreban utjecaj.

77 Član 2 - Definicije Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom; “razumno prilagođavanje” su neophodne i odgovarajuće modifikacije i adaptacije koje ne predstavljaju nesrazmjeran ili neprimjeren teret a potrebne su u konkretnim slučajevima kako bi se osobama sa invaliditetom garantovalo uživanje ili ostvarivanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda na jednakim osnovama.

78 (Član 29 (iii) Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom; cf. tačka II.2 gore, i Kodeks, tačka I.4.b).

Aneks C - Korisni resursi

Internet stranice su u ovom aneksu podijeljene na:

1. Pravne i strateške dokumente
2. Istraživanje
3. Resursne internetske stranice i građu
4. Relevantne organizacije

1. Pravni i strateški dokumenti

A Human Rights Based Approach to Data, Leaving No One Behind in the 2030 Development Agenda (Pristup podacima zasnovan na ljudskim pravima, Ne izostaviti nikoga u razvojnoj agendi do 2030. godine), Ured visokog komesara za ljudska prava, 2016.

<http://www.ohchr.org/Documents/Issues/HRIndicators/GuidanceNoteonApproachtoData.pdf>

Convention on the Rights of Persons with Disabilities (Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom)

<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/ConventionRightsPersonsWithDisabilities.aspx>

Committee on the Rights of Persons with Disabilities (Komitet za prava osoba sa

invaliditetom) <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/CRPDIndex.aspx>

Council of Europe Strategy on the Rights of Persons with Disabilities for 2017-2023 (Strategija Vijeća Evrope o pravima osoba sa invaliditetom)

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806fe7d4>

Resolution 2155(2017) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on The Political Rights of Persons with Disabilities: a Democratic Issue (Rezolucija 2155(2017) Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope o pravima osoba sa invaliditetom: Demokratsko pitanje), i izvještaj Komiteta Parlamentarne skupštine o jednakosti i nediskriminaciji (Doc. 14268), 2017.

<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?FileID=23491&lang=EN>

Recommendation CM/Rec(2011)14 of the Committee of Ministers to Member States on the Participation of Persons With Disabilities in Political and Public Life (Preporuka CM/Rec(2011)14 Komiteta ministara državama članicama o učešću osoba sa invaliditetom u političkom i javnom životu)

https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805b150c

EU European Disability Strategy 2010-2020 (Evropska strategija za osobe sa invaliditetom) <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DCo636&from=en>

EU Directive on the Accessibility of Websites and Mobile Applications of Public Sector Bodies (Internet Directive) (Direktiva EU-a o dostupnosti internet stranica i mobilnih aplikacija organa javnog sektora (Direktiva o internetu))
<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016L2102>

European Parliament resolution, Sign Languages and Professional Sign Language Interpreters (Rezolucija Evropskog parlamenta, Znakovni jezik i profesionalni tumači znakovnog jezika), 23. novembar 2016. godine (2016/2952[RSP]).
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0442+0+DOC+XML+Vo//EN>.

Human Rights Indicators, a Guide to Measurement and Implementation (Pokazatelji ljudskih prava, Vodič za mjerenje i implementaciju), Ured visokog komesara za ljudska prava, 2012.
http://www.ohchr.org/Documents/Publications/Human_rights_indicators_en.pdf

Monitoring the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Guidance for Human Rights Monitors, Professional training series No.17 (Praćenje primjene Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, Vodič za posmatrače za ljudska prava, Serija profesionalnih obuka br. 17), OHCHR, 2010.
http://www.ohchr.org/Documents/Publications/Disabilities_training_17EN.pdf

OAS Committee for the Elimination of All forms of Discrimination against Persons with Disabilities (OAS-ov Komitet za eliminaciju svih oblika diskriminacije osoba sa invaliditetom)
http://www.oas.org/en/sedi/ddse/pages/index-4_committee.asp

Report of the Special Rapporteur on the Rights of Persons with Disabilities (Izveštaj Specijalnog izvestitelja o pravima osoba sa invaliditetom), 2016, Vijeće UN-a za ljudska prava.
http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session31/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session31/Documents/A_HRC_31_62_E.doc&action=default&DefaultItemOpen=1

Submissions to the thematic study by the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on participation in political and public life by persons with disabilities (Doprinosi za tematsku studiju visokog komesara UN-a za ljudska prava o učešću osoba sa invaliditetom u političkom i javnom životu), visoki komesar za ljudska prava, 2011.
<http://www.ohchr.org/EN/Issues/Disability/Pages/StudyPoliticalAndPublicLife.aspx>

Thematic Study of the UN High Commissioner for Human Rights on Participation in Political and Public Life by Persons with Disabilities (Tematska studija visokog komesara UN-a za ljudska prava o učešću u političkom i javnom životu osoba sa invaliditetom), 2011.
http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session19/A-HRC-19-36_en.pdf

Venice Commission Revised Interpretative Declaration to the Code of Good Practice in Electoral Matters on the Participation of People with Disabilities in Elections (Revidirana interpretativna deklaracija Venecijanske komisije Kodeksa dobre prakse u izbornim pitanjima o učešću osoba sa invaliditetom na izborima), 2011
[http://www.venice.coe.int/Internetforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)045-e](http://www.venice.coe.int/Internetforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)045-e)

World Wide Web Consortium's guidelines on web accessibility (Smjernice World Wide Internet Consortiuma o dostupnosti interneta)
<http://www.w3.org/TR/WCAG20/>

2. Istraživanje

Hate Crimes Against People with Disabilities, Hate Crime Reporting, OSCE/ODIHR, 2016. (Zločini iz mržnje prema osobama sa invaliditetom, OSCE/ODIHR, 2016.)
<http://www.osce.org/odihr/290021>

Promoting Equality and Non-Discrimination for Persons with Disabilities, CoE, 2017. (Promovisanje ravnopravnosti i nediskriminacije za osobe sa invaliditetom, Vijeće Evrope, 2017.)
<https://edoc.coe.int/en/people-with-disabilities/7279-pdf-promoting-equality-and-non-discrimination-for-persons-with-disabilities.html>

Study on the Equal Recognition before the Law, CoE, 2017. (Studija o jednakom priznavanju pred zakonom, Vijeće Evrope, 2017.)
<https://edoc.coe.int/en/people-with-disabilities/7277-pdf-a-study-on-the-equal-recognition-before-the-law-contribution-towards-the-council-of-europe-strategy-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>

The Political Participation of Disabled People in Europe: Rights, Accessibility and Activism, Priestley (Političko učešće osoba sa invaliditetom u Evropi: Prava, pristupačnost i aktivizam), Priestley, Stickings, Loja, Grammenos, Lawson, Waddington, i Fridriksdottir, 2016. *Electoral Studies* 42 (Izborne studije) (2016) 1-9, Elsevier.

The Right to Political Participation of Persons with Disabilities, European Union Agency for Fundamental Rights, 2014. (Pravo na političko učešće osoba sa invaliditetom, Agencija Evropske unije za osnovna prava, 2014.)
<http://fra.europa.eu/en/publication/2014/indicators-right-political-participation-people-disabilities>

World Disability Report, 2011 (Svjetski izvještaj o invalidnosti, 2011.)
http://whqlibdoc.who.int/publications/2011/9789240685215_eng.pdf?ua=1

3. Resursne internetske stranice i građa

ACE, the Electoral Knowledge Network, Focus on Elections and Disability (Fokus na izbore i invalidnost)

<http://aceproject.org/ace-en/focus/disability/about>

DOTCOM: Online alatka Evropske komisije za osobe s invaliditetom

<http://www.disability-europe.net/dotcom>

Election Access, kojim upravlja Međunarodna fondacija za izborne sisteme (IFES).

<http://www.electionaccess.org/en/>

Equal Access: How to Include Persons with Disabilities in Elections and Political Processes, IFES and THE NATIONAL DEMOCRATIC INSTITUTE (NDI) 2014. (*Jednak pristup: Kako uključiti osobe sa invaliditetom u izbore i političke procese*, IFES i Nacionalni demokratski institut (NDI) 2014.)

http://www.ifes.org/~media/Files/Publications/Books/2014/Equal%20Access_How%20to%20include%20persons%20with%20disabilities%20in%20elections%20and%20political%20processes.pdf

4. Relevantne organizacije

AGENDA – General Election Network for Disability Access – Mreža za opće izbore za pristup osoba sa invaliditetom

<http://www2.agendaasia.org/index.php/homepage>

Disability Council International – Međunarodno vijeće za osobe sa invaliditetom

<http://disabilitycouncilinternational.org>

European Disability Forum – Evropski forum za osobe sa invaliditetom

<http://www.edf-feph.org>

Inclusion Europe – Uključenost Evropa

<http://inclusion-europe.eu>

International Disability Alliance - Međunarodni savez osoba sa invaliditetom

<http://www.internationaldisabilityalliance.org>

Mental Disability Advocacy Centre – Centar za zagovaranje za osobe sa mentalnim invaliditetom

<http://mdac.info/en>

Aneks D - Definicije ključnih termina

Ovo se zasniva na definiciji pojmova u tekstu *Equal Access: How to Include Persons with Disabilities in Elections and Political Processes*, IFES and NDI 2014⁷⁹ *Jednak pristup: Kako uključiti osobe sa invaliditetom u izbore i političke procese*, IFES i NDI 2014

Termin	Definicija	Primjer(i)
Pristupačan	Mjesto, objekat, radno okruženje, usluga ili program koji je jednostavan za pristup, ulazak, rad, učestvovanje i / ili korištenje, sigurno, nezavisno i dostojanstveno od strane osoba sa invaliditetom.	Glasačko mjesto gdje birač s fizičkim invaliditetom može manevrirati bez pomoći.
Pristupačni formati	Štampane, audio ili vizuelne informacije pristupačne osobama sa invaliditetom.	Brajevo pismo, taktilni simboli, krupna štampa, znakovni jezik i lako čitljivi formati.
Pomoćni alat	Uređaj koji pomaže u izvršavanju zadatka ili druge funkcije koja bi inače bila teška ili nemoguća.	Vodič za glasanje u taktilnom formatu ili povećalo
Brajevo pismo	Sistem pisanja sastavljen od podignutih tačkica koji koriste ljudi koji su slijepi ili imaju slab vid.	[Potrebna slika]
Vodič za glasanje na Brajevom pismu ili u taktilnom formatu	Fascikli u koje se može umetnuti glasački list i koristiti Brajevo pismo ili taktilni simboli za identifikaciju kandidata / stranaka.	
Organizacija osoba sa invaliditetom	Organizacija civilnog društva za osobe sa invaliditetom koju vode osobe sa invaliditetom.	
Lako čitljivo	Tekst u kome su sadržaj, jezik, ilustracije i grafički izgled pojednostavljeni za lakše korištenje od strane osoba sa intelektualnim invaliditetom i / ili onih kojima to nije maternji jezik.	Preporuke Inclusion Europe za pristupačne izbore u Evropi. ⁸⁰

79 *Equal Access: How to Include Persons with Disabilities in Elections and Political Processes*, IFES and NDI (Jednak pristup: Kako uključiti osobe sa invaliditetom u izbore i političke procese, IFES i NDI) 2014. Dostupno na http://www.ifes.org/~media/Files/Publications/Books/2014/Equal%20Access_How%20to%20include%20persons%20with%20disabilities%20in%20elections%20and%20political%20processes.pdf.

80 Inclusion Europe, "Recommendations for Accessible Elections in Europe" (Preporuke za pristupačne izbore u Evropi), Europska unija. Dostupno na http://inclusion-europe.eu/wp-content/uploads/2015/04/Good_Practices_EN.pdf.

Uključenost	Proces kojim se osobe sa invaliditetom uključuju u sve izborne aktivnosti na ravnopravnoj osnovi sa drugim građanima, uključujući liderske pozicije, umjesto da im se obezbijedi samo prilagođavanje koje bi moglo da odvoji osobe sa invaliditetom od drugih građana.	Umjesto da imaju samo glasačku kutiju za glasanje i glasački listić da ih donesu do biračevog doma, glasačko mjesto bi trebalo biti pristupačno tako da birač može glasati na istoj lokaciji kao i drugi građani, ako to želi.
Intelektualna invalidnost ili poteškoće u učenju	Termin se koristi kada postoje ograničenja za sposobnost osobe da uči na očekivanom nivou i funkcioniše u svakodnevnom životu.	Daunov sindrom ili autizam.
Uključivanje	Proces kojim se osobe sa invaliditetom uključuju kao ravnopravni učesnici i lideri u programima pomoći i društvu	Režiranje oglasa na javnom servisu koji uključuje glumce sa invaliditetom u tom televizijskom spotu.
Psihosocijalna invalidnost ili problemi sa mentalnim zdravljem	Stanja koja utiču na spoznaje, emocije i ponašanje.	Depresija ili šizofrenija.
Razumno prilagođavanje	Obezbeđivanje materijala ili okruženja koji omogućavaju osobi sa invaliditetom da učestvuje i doprinosi jednako kao drugi. Razumno prilagođavanje znači individualniji pristup od univerzalnog dizajna.	Taktilni vodič za glasanje predstavlja razumno prilagođavanje jer daje biračima koji su slijepi ili imaju slab vid istu mogućnost da glasaju tajno i bez pomoći.
Senzorno oštećenje / invaliditet	Označava gubitak vida (uključujući sljepilo i djelimični gubitak vida), gubitak sluha (uključujući sve stepene) i multisenzorno oštećenje (što znači da je dijagnosticirano oštećenje vida i sluha, barem uz blaži gubitak u svakom modalitetu).	Gubitak vida i sluha.
Taktilni format	Izdignuti simboli koji se mogu koristiti u kontekstima u kojima ljudi ne poznaju Brajevo pismo.	[Potrebna slika]
Krovna grupa	Organizacija osoba sa invaliditetom koja se sastoji od organizacija članica koje se fokusiraju na određenu vrstu invaliditeta ili grupu osoba sa invaliditetom.	
Univerzalni dizajn	Kada su sve zgrade, materijali i procesi dizajnirani od svog osnivanja tako da budu pristupačni za osobe i sa i bez invaliditeta.	Glasačka kabina dizajnirana da bude pristupačna svima.

Ključna načela za posmatrače ODIHR-a

- Puno i djelotvorno učešće osoba sa invaliditetom na izborima je centralna komponenta OSCE-ovih opredjeljenja i međunarodnih standarda, što odražava pravo na opće i jednako pravo glasa. Jednakost i nediskriminacija su osnovni principi za izbornu i političko učešće osoba sa invaliditetom.
- Osobe sa invaliditetom ne treba smatrati homogenom grupom. Osobe s različitim vrstama invaliditeta imaju različite potrebe i mogu trebati različite oblike pomoći i podrške.
- Organizacije osoba sa invaliditetom trebaju biti detaljno konsultovane i aktivno uključene u izradu i implementaciju zakonodavstva i politika.
- Nije prihvatljivo oduzimanje i / ili ograničavanje prava glasa ili kandidiranja na osnovu bilo koje vrste invaliditeta, uključujući intelektualne ili psihosocijalne nesposobnosti.
- Podrška u donošenju odluka znači da osoba može dobiti neophodnu pomoć za donošenje određenih odluka u životu, uključujući i pomoć prilikom ostvarivanja prava glasa. Takvi mehanizmi trebaju zamijeniti mehanizme zamjenskog donošenja odluka, čime se osobama sa invaliditetom pruža neophodna podrška u ostvarivanju njihovih izbornih i političkih prava bez nepotrebnog ograničenja.
- Ključne izborne informacije trebaju biti dostupne u višestrukim, pristupačnim formatima, što može uključivati Brajevo pismo, krupnu štampu, audio zapise, lako razumljive verzije i znakovni jezik. Ovo uključuje informacije o tome kako učestvovati na izborima, kako podnijeti tužbe i žalbe, te rezultate i ažurne informacije izborne administracije.
- Predizborna kampanja bi trebala biti dostupna osobama sa svim vrstama invaliditeta. Potrebno je uložiti napore kako bi se osiguralo da događaji tokom kampanje i izborni materijali budu dostupni svima. Javni mediji trebaju obezbijediti jednak pristup informacijama i jednake mogućnosti za slanje poruka osobama sa invaliditetom.
- Svi birački procesi trebaju biti pristupačni osobama sa invaliditetom. To zahtijeva "univerzalni dizajn", pomoću koga su okruženja i usluge proaktivno kreirani tako da ih svi mogu koristiti u najvećoj mogućoj mjeri, bez potrebe za prilagođavanjem. To takođe zahtijeva da se napravi "razumno prilagođavanje" za specifične potrebe koje nisu obuhvaćene univerzalnim dizajnom, kako bi se osiguralo da osobe sa invaliditetom mogu ostvariti svoja prava na ravnopravnoj osnovi s drugima.
- Osobe sa invaliditetom bi trebale biti u mogućnosti glasati bez pomoći, ili uz pomoć osobe po njihovom izboru, tajno i na redovnom biračkom mjestu. Samo ako to nije moguće, treba razmotriti alternativne metode glasanja, kao što su mobilno glasanje ili glasanje putem pošte. Alternativne metode ne treba promovirati kao zamjenu za poboljšanje pristupa na biračkim mjestima, a ako se koriste, treba uspostaviti adekvatne zaštitne mjere.
- Na dan izbora, posmatrači bi trebali razmotriti da li su informacije dostupne u više formata, da li su biračka mjesta fizički dostupna, da li su dostupni pomoćni alati i da li birač može izabrati ko će mu pomoći. Fizički pristup znači da birači sa invaliditetom mogu da uđu na biračko mjesto bez pomoći, da lako mogu manevrisati kroz cijelo biračko mjesto i da mogu da popune i ubace glasački listić tajno i s dostojanstvom. Pomoćni alati mogu uključivati taktilne vodiče za glasanje, vodiče za glasanje na Brajevom pismu i povećala.
- Svi članovi ODIHR-ove misije za posmatranje izbora ocjenjuju uključenost osoba sa invaliditetom, uključujući analizu zakona i prakse prije, tokom i nakon dana izbora.
- ODIHR promoviše stvarno učešće osoba sa invaliditetom kroz svoje ocjene izbora i preporuke u vezi sa izborima, kao i aktivno uključivanje organizacija osoba sa invaliditetom u svoje postizborne aktivnosti kako bi podržale provedbu preporuka.